

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2019, 13: 357-395

**Osmanlı Döneminde Yetişen “Kırımî” Nisbeli Müfessirler ve Eserleri:
Bir Literatür İncelemesi**

**Crimean Interpreters Who Grew up in Ottoman Period and Their
Works: A Literature Review**

Süleyman Gür

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Trabzon, Turkey
suleymangur@trabzon.edu.tr.
orcid.org/0000-0002-7515-136X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 11 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Eylül / September 2019

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 13 **Sayfa / Pages:** 357-395

Atıf / Cite as: Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen “Kırımî” Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi [Crimean Interpreters Who Grew up in Ottoman Period and Their Works: A Literature Review]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019): 357-395.

<https://doi.org/10.18498/amailad.590980>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Crimean Interpreters Who Grew up in Ottoman Period and Their Works: A Literature Review

Abstract

Many treatises had been written about tafsir in Ottoman period. Most of them are in libraries as manuscript. But a little of these treatises had been dedicated to the researchers. Others have waited to be brought to the light in libraries or personal bookcases. One part of this heritage of tafsir corpus belong to Crimean Turks. Many madrasah had been founded in Crimea which felt under the hegemony of Ottoman Empire in the period of Fatih Sultan Mohammed. The students who had training in these madrasahs had gone to the important centers of Ottoman territory, particularly to Istanbul, for their higher education and they had tried to compile works in both the cities they went and in their own cities. Some person and work-based studies had been done about the works they had compiled. But a distinct work about tafsir had not been done till now. According to us, it is a lack. To fulfill this lack, we wanted to introduce the Crimean authors and their works which have been in libraries as manuscripts and thus we wanted to make contribution to the science environment.

Summary

To date, several academic studies have been conducted on Crimean authors and their works. However, an independent study on interpretation works has not been done yet. In some sources, the names of a few works on the interpretation of the Crimean interpreters are mentioned. In our country, Ziya Demir briefly presented two interpretation works of Crimean interpreters in his work named '*Ottoman Interpreters and Interpretation Studies*'. With the aim to fill the gap in this field, we deemed it appropriate to introduce the Crimean interpreters and their works, which we consider to be an important link of the Ottoman interpretation heritage. With this study, it will be possible to see the collection of the interpretation works of the Crimean Ulema of the Ottoman period and to obtain brief information about their qualities and contents. Besides, a number of interpreters and their works, about whom and which sources give no information, will be presented to the attention of the scholars. As well as tabaqat books and main sources, catalogue records of libraries affiliated to the Manuscript Institution of Turkey were particularly used in the identification of the authors and works. In addition, some of the biographies of the authors were taken from waivers and exordia of the works. On the other hand, we do not claim that information was given about all Crimean interpreters and their works in this article. For this reason, it should not be underestimated that there may be interpreters and works that couldn't be reached or that might have gone

unnoticed. In addition, this study does not intend to discuss the interpreters in question and their works with all their aspects; it only aims to provide some organized information in this area. For this reason, short biographies of the authors about whom we could find information will be provided. Some brief information will be provided regarding the contents of the relevant work while presenting the works identified and if available, any copies of such works will be mentioned.

In this study, biographies and works of 9 Crimean interpreters who spent a significant part of their lives in services related with science, consultancy and various state affairs in different locations of the Ottoman land were briefly discussed. Important and new information about their lives and works was obtained. However, their works on interpretation were mainly discussed. In the research carried out, it was determined that these interpreters had a total of seventeen works on interpretation and twelve of them were accessed. As for the remaining five, only their names could be discovered. Three of these were the interpretations of verse, one was the interpretation of Surah and the other one was a collection of works written for the footnote written by Hafaci for the interpretation of Beydavi. Those twelve works that could be reached were studied. Four of these works are the interpretations of verse. Four of them are in form of annotations, three of which were written on various Surahs in *Envâru't-tenzîl and esrâru't-te'vîlof* Beydavi. One of them is the annotation placed in front of Curcani's annotation of *Kessaf*. All these annotations are voluminous. However, none of them has the feature of an annotation, indeed. Three of the remaining works are in the form of interpretations of Surah. The last work is the interpretation called as 'Mevakib', which is Ferruh Efendi's Ottoman translation of the interpretation named as '*al-Mevahibu'l-Aliyye fi Tefsiri'l-Kelami'r Rabbaniyye*', written by Huseyin b. Ali al-Vaiz al-Herevi al-Kasifi in Persian language. Yet, this work is not a mere translation. It was expanded with the explanations made by the interpreter where necessary. In addition, it is the only complete interpretation and the one printed work identified in this study. All other works apart from that were in the form of manuscript and no other complete form of interpretation was encountered. *The interpretation of Mevakib* was accepted by different segments of society in a short time and it marked the last period of the Ottoman State with several successive publications. Other works written by the Crimean Ulema on the interpretation did not show a similar effect. Only five of the works regarding the interpretation introduced in the article are in Turkish and the rest are in Arabic. This is undoubtedly influenced by the fact that the language of science in the Ottoman Empire was Arabic. Another reason is the target group. While the target group was the

public in those written in Turkish, those in Arabic were mostly written for the scholars. Therefore, whereas Turkish works had a simpler form of narration, the language and style used in Arabic works were more elaborated. Although the reasoning method was mainly adopted in the works discussed, the reporting method was also used in almost every work. Linguistic analyses and eloquent explanations were extensively included, and Sufi commentaries were occasionally used, as well. Interpretations of Beydavi and Zemahseri and their annotations constitute the main sources of the relevant works. On the other hand, linguistic trends such as Basra and Kufa and masters of language like Sibeveyh, Ferra and Firuzabadi were frequently referred to. Many sources in different branches of science were referred to, as well. Finally, we would like to point out that not all the works compiled by the Crimean authors have been brought to light, yet. Therefore, it would be possible to find new works as the researches continue. For this reason, it should not be considered that the works of the Ottoman Crimean Ulema regarding interpretation are limited to those mentioned here.

Keywords: Tafsir, Ottoman, Crimea, Interpreter, Manuscript.

Osmanlı Döneminde Yetişen “Kırımî” Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi

Öz

Osmanlı döneminde tefsir ilmine dair çok sayıda eser yazılmış olup bunların önemli bir bölümü kütüphanelerde yazma halindedir. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar sayesinde bu eserlerin bir kısmı araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bir kısmı ise hâlâ kütüphanelerde ya da şahıs kitaplıklarında gün yüzüne çıkartılmayı beklemektedir. Bu tefsir mirasının bir halkası da Kırım Türklerine aittir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı hakimiyetine giren Kırım’da, tarih boyunca çok sayıda medrese kurulmuş, bu medreselerde öğrenim gören talebeler, başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının önemli merkezlerine yüksek tahsil için gitmişler ve gerek gittikleri yerlerde gerekse kendi memleketlerinde eser telifi ile de uğraşmışlardır. Onların çeşitli ilim dallarında telif ettikleri eserlerle ilgili günümüzde şahıs ve eser merkezli bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak tefsir ilmine dair müstakil bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Bu çalışmada tefsir alanında eser veren Kırımli müellifler ve onların ekseriyeti kütüphanelerde yazma halinde olan eserlerini tespit edip tanıtmak ve böylece ilim camiasına bir katkıda bulunmak hedeflenmiştir. Bu maksatla önce kütüphane katalogları ve kaynaklar taranarak Kırım ulemasının tefsire dair eserleri tespit edilmiş ardından bu eserler ve müellifleri kısaca tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Kırım, Müfessir, Yazma eser.

Giriş

Kırım, önceleri Altın Orda Devleti'nin bir vilayeti konumunda iken, 1441'de I. Hacı Giray idaresinde hanlığa dönüştürüldü. 1475 yılında I. Mengli Giray'ın, Fatih Sultan Mehmed'e başvurması üzerine Osmanlı Devleti'ne bağlandı. 1783 Rus işgaline kadar 307 yıl Osmanlı hakimiyetinde kaldı.¹ Kırım hanları, Osmanlı sultanları gibi, hemen hepsi de ilim ve edebiyata meraklı idiler. Bunun da etkisiyle bölgede erken dönemden itibaren ilmî bir ortam oluştu. Hatta, Kırım'ın Osmanlı'ya bağlanmasından daha önce yörede İslâmî ilimler ve bu ilimlerle ilgili telif çalışmaları başladı. Osmanlı Dönemi'nde ise çok sayıda eser yazıldı. Kırım, Osmanlı hakimiyetinden çıktıktan sonra da bu faaliyetler devam etti.² Bursalı Mehmed Tahir'in (ö. 1925) *Osmanlı Müellifleri* ve *İdâre-i Osmâniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* adlı eserlerinde yer verdiği bilgiler bu hususu desteklemektedir. Zira o, bu iki eserde, alim, şair, tarihçi, tabip ve riyâziyeci Kırım asıllı toplam kırk iki Türk müellif ve onların telif ettiği onlarca eser hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bu müelliflerin biyografilerine bakıldığında onların çoğunun İstanbul'da yetiştiği ve eserlerini bu coğrafyada telif ettikleri görülmektedir.³

Eğitimlerine Kırım'daki medreselerde başlayan Kırım ulemasının birçoğu başta İstanbul medreseleri olmak üzere İslam coğrafyasının değişik beldelerindeki ilim merkezlerinde yüksek tahsil yapmakta ve ardından üst düzey dinî ve idârî görevlerde vazife almaktaydılar. Bu kıymetli zevâtın hayat hikayeleri incelendiğinde onların İstanbul, İzmir, Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdad, Mısır gibi önemli merkezlerde müderrislik, müftülük, kadılık, kazaskerlik, şeyhülislamlık gibi çok önemli görevlerde buldukları, hatta önemli bir kısmının buralarda vefat ettiği ve bu durumun Osmanlı'nın son dönemine kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde yer alan kayıtlar işgalden sonra zaman zaman zor durumda kalan ulemanın göç etmek durumunda kaldığını da göstermektedir. Zira Maliye Nezareti'ne gönderilen bir

¹ Halil İnalçık, "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 450-458.

² Cemal Kurnaz - Halil Çeltik, *Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı* (Ankara: Kurgan Yayınevi, 2012), 11-12.

³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333); *İdare-i Osmâniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335).

yazıda 1858 senesinde otuz sekiz âlim ve müderrisin Kırım’dan Osmanlı topraklarına göç ettiği yazılıdır.⁴

Osmanlı uleması, çeşitli ilim dallarında olduğu gibi tefsir alanında da çok sayıda eser yazmış olup, bu eserlerin önemli bir bölümü kütüphanelerimizde ve aile kitaplıklarında yazmalar halindedir. Son yıllarda ülkemizde Osmanlı dönemi ile ilgili yapılan akademik çalışmalar ve yazma eser kütüphanelerindeki kataloglama faaliyetleri bu eserlerin büyük bir kısmının gün yüzüne çıkartılmasına vesile olmuştur. Ancak hemen belirtmek isteriz ki bu çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Yapmış olduğumuz bu çalışmayla kaynaklarda adına hiç yer verilmeyen çok sayıda eserin tespit edilmiş olması da bunu göstermektedir. Gerçi Kırmîli müellifler ve eserleri ile ilgili bugüne kadar şahıs ve eser merkezli birkaç akademik çalışma yapılmıştır.⁵ Ancak tefsir eserleri ile ilgili müstakil bir çalışma henüz yapılmış değildir. Bazı kaynaklarda Kırmîli müfessirlere ilişkin tefsirle ilgili birkaç eserin adı zikredilmektedir. Ülkemizde ise Ziya Demir *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* adlı eserinde Kırmîli müfessirlere ait iki tefsir eserini kısaca tanıtmıştır.⁶ Bundan dolayı biz de bu alandaki boşluğu doldurmak üzere, Osmanlı tefsir mirasının önemli bir halkası olduğunu düşündüğümüz Kırmîli müfessirler ve eserlerini tanıtmayı uygun gördük. Yapılan bu çalışma ile Osmanlı dönemi Kırım ulemasının tefsir ile ilgili eserlerini bir arada görme, evsaf ve muhtevalarına dair özet bilgi edinme imkânı doğacak, hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan bazı müfessirler ve eserleri de ilim ehlinin dikkatine sunulacaktır. Müellif ve eserlerin tespitinde tabakat kitapları ile temel kaynakların yanısıra özellikle Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na bağlı kütüphanelerin katalog kayıtlarından istifade edilmiştir. Ayrıca

⁴ Ahmet Yüksel - Zafer Karademir, “Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012): 184.

⁵ Bazıları için bk. Erdoğan Sarıtepe, “Kırmîli Abdüssettar Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risâlesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011): 113-131; İsmail Avcı, “Fatih’in Musahiplerinden Âlim ve Şair Molla Kırmî ve Bir Şiiri”, *OTAM* 40 (2016): 111-127; İsa Çelik, *Kırmîli Selim Baba ve Burhânu'l-Ârifin’i* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997).

⁶ Bk. Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 375-376.

müelliflerin biyografilerinin bir kısmı eserlerinin mukaddimeleri ile ferağ kayıtlarından alınmıştır.

Bu arada, bu makalede, Kırmılı müfessirler ve eserlerinin tamamı hakkında bilgi verildiği iddiasında bulunmadığımızı da belirtmek isteriz. Bu sebeple adına ulaşılamayan, eserleri henüz tespit edilemeyen ya da gözden kaçan müfessirlerin ve eserlerin olabileceği gözardı edilmemelidir. Ayrıca bu çalışma, söz konusu müfessirleri ve eserleri bütün yönleri ile ele almak gibi bir iddiayı taşımamakta, sadece bu alanda derli toplu bir bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Bu yüzden hayatları hakkında bilgi bulunabilen müelliflerin kısa biyografileri verilecek, tespit edilen eserler tanıtılırken ulaşılan nüsha üzerinden eserin muhtevasına dair özet bilgiler sunulacak ve varsa bu eserlerin diğer nüshalarına da işaret edilecektir.

Kırmî Nisbeli Müfessirler ve Eserleri

Kaynaklarda Kırm'da doğup orada vefat edenler ile Kırm'da doğduğu halde başka bölgelere yerleşenler ve bir de aslen Kırmılı olup zorunlu göçler dolayısıyla Kırm'ın dışında yaşayanlar "Kırmî" ve "Kefevî" nisbesiyle anılmaktadırlar. Zira Kırm yarımadasında ilim, kültür, sanat, edebiyat ve ticaret yönünden iki önemli merkez vardı. Bunlardan birincisi, Kırm Hanlığı'nın da idâre merkezi olan Hansarayı/Bahçesaray, diğeri ise Hanlığa bağlı olmayıp bir Osmanlı eyaleti hükmünde olan Kefe idi.⁷ Bundan dolayı Kırm yarımadasının Kefe bölgesinde yetişenler kaynaklarda "Kefevî" nisbesiyle anılırken yarımadanın diğeri şehirlerinde yetişenler "Kırmî" nisbesiyle anılmaktadır. Biz de müellifleri tanıtırken kaynaklardaki nisbelerini dikkate aldık ve bu çalışmada sadece "Kırmî" nisbeli olanlara yer verdik. "Kefevî" nisbeli olanları ise ayrı bir çalışmada ele aldık. Müfessirler ve eserleri, müfessir adlarının alfabetik sıralamasına göre ele alınacaktır.

⁷ Kefe ile İstanbul arasındaki münasebet o kadar güçlü idi ki yerli ve yabancı birçok kaynak ondan İstanbul'a nispetle "Küçük İstanbul", "Yarım İstanbul", "Kırm İstanbul'u", "Kırm Konstantinopol'ü" ve "Yarım Konstantinopol" ifadeleriyle söz etmiştir. Hatta şöreti o kadar artmıştır ki Kefe adı çoğu zaman bütün bir yarımadayı karşılayacak şekilde kullanılır olmuştur. Bk. Ömer Özkan, "Osmanlı Döneminde Bir Edebî Muhît Olarak Kefe (Feodosia)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Haziran 2015): 297-298.

1. Abdullah Efendi (ö. 1211/1797)

Abdullah Efendi, Fetva Emîni Kırmî Osman Efendi'nin oğlu olup Tatarcıkzâde namıyla tanınmıştır. Mehmed Süreyyâ'ya (ö. 1909) göre 1143/1731,⁸ Bağdâdî'ye göre 1145/1733 yılında doğmuştur.⁹ Bursalı'nın kaydettiğine göre “Ayaklı Kütüphane” olarak bilinen Muhammed Emin Efendi'nin (ö. 1223/1808) seçkin talebelerinden¹⁰ olup medrese tahsilini tamamladıktan sonra müderris olmuştur. Daha sonra önce Haremeyn müfettişliğine, sonra sırasıyla Kudüs, Mısır ve Medine kadılıklarına atanmıştır. Ardından Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerine getirilmiştir. 9 Zilkade 1211 (5 Mayıs 1797) yılında vefat etmiş ve Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir.¹¹ Abdullah Efendi, ilmiye görevlerinin dışında devlet teşkilatının ıslahı ile de yakından ilgilenmiş, askerî, ilmî, mâlî ve idârî konulardaki tesbit ve tekliflerini ihtiva eden bir *Lâyiha* yazmıştır.¹² Tefsirle ilgili de bir eseri tespit edilmiştir.

Ta'lika 'alâ tefsîri âyeti -yevme ye'tî ba'zu âyâti rabbike- min Envâri't-tenzîl

Eserin, *Ta'lika 'alâ tefsîri sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl* başlıklı bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1408/3, vr. 19b-22b'dedir. Müellif adı mukaddimede “Abdullah b. Merhum Eminü'l-Fetva Osman” şeklinde geçmektedir. Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Ancak mecmuadaki bazı risâlelerin istinsah tarihinin 1203/1708 olarak kaydedildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu tarihlerde istinsah edilmiş olma ihtimali vardır. Eser adı muhtevadan hareketle verilmiş olmalıdır. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki bu ta'lika sadece En'âm sûresinin 158. âyetinin bir bölümü için yazılmış olup eserin *Ta'lika 'alâ tefsîri sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl* şeklinde isimlendirilmesi hatalıdır. Risâlenin, *Ta'lika 'ale'l-Beydâvî yevme ye'tî ba'zu âyâti rabbik*

⁸ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, haz. Ali Aktan vdğr. (İstanbul: Sebil Yayınvevi, 1995), 3: 448.

⁹ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, tsh. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951), 1: 488.

¹⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 215.

¹¹ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 3: 448.

¹² Mehmet İpşirli, “Abdullah Efendi, Tatarcık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 99-100.

başlıklı ikinci bir nüshası¹³ Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Bölümü, nr. 4, vr. 118a-122a'da olup, 1203/1708 yılında istinsah edilmiştir. Müstensih adı belirtilmemiştir. Müellif adı mukaddimede aynı şekilde "Abdullah b. Merhum Eminü'l-Fetva Osman" diye geçmektedir. Bu eserin adı muhtevadan hareketle *Ta'lîka 'ale'l-Beydâvî yevme ye'tî ba'zu âyâti rabbik* şeklinde verilmiş olmalıdır. Eserin başka bir nüshasına ulaşamadığından eserin tanıtımı bu nüsha üzerinden yapılacaktır. Eserin başka bir nüshasına şimdilik ulaşamamıştır.¹⁴ Bu çalışmada muhteva dikkate alınarak eserin *Ta'lîka 'alâ tefsîri âyeti yevme ye'tî ba'zu âyâti rabbike min Envâri't-tenzîl* şeklinde isimlendirilmesi uygun görülmüştür.

Risâle besmele, hamdele ve salveleden sonra kısa bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimede müellif eseri yazmadaki amacını, "Beydâvî'nin, En'am sûresinin sonunda *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ* (En'âm, 6/158) âyetinin tefsiri müşkil olup, bu konu, Kahire kadılığım sırasında bana arz edilince, işlerimin çokluğuna ve zihnimin dağınıklığına rağmen, hâşiyelere ve tefsirlere müracaat etmeden Allah'tan yardım dileyerek bu risâleyi yazdım." şeklinde ifade etmiştir. Risâlede, âyetin Ehl-i sünnet ve Mu'tezile alimleri arasında tartışmaya neden olan *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا* "Rabbinin bazı 'alâmetleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık îmânı bir fayda sağlamaz." kısmı îmân-amel ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Tatarcıkzâde, öncelikle Mu'tezile'nin "amelsiz imanın fayda vermeyeceği" şeklindeki görüşünü tenkit eder. Buna mukabile ehl-i sünnetin "Amelsiz îmânın da kişiye fayda sağlayabileceği" şeklindeki görüşünü ispatlamaya çalışır. Bu meyanda Mu'tezile'nin görüşünü zikrettikten sonra Beydâvî'nin onlara cevap olarak dile getirdiği hususları, özellikle gramer tahlilleri üzerinden örneklendirerek tafsilatlı

¹³ Şükrü Maden katalog kayıtlarından hareketle bu iki nüshayı *Envâru't-tenzîl'e* yazılan iki farklı ta'lîka ve müelliflerini de iki ayrı kişiymiş gibi göstermiştir. Bk. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 370-371.

¹⁴ Araştırma esnasında En'am sûresi 158. ayeti ele alan iki risaleye daha rastladık. Müellif adı bulunmayan bu risalelerde, katalog kayıtlarındaki açıklama notlarından anlaşıldığına göre Beydâvî'nin En'am sûresi 158. ayetine ta'lîkadır. *Yevme ye'tî ba'zi âyâti rabbike Âyetinin Tefsîri* başlıklı her iki nüsha da Giresun İl Halk Kütüphanesi'nde bir mecmuanın içerisinde art arda gelmektedir (28 Hk 3582/12 vr. 37b-40b; 28 Hk 3582/13, vr. 41a-44b).

bir şekilde açıklama yoluna gider. Klasik kelâm eserlerinden de faydalanarak aklî istidlallerde bulunur ve Ehl-i sünnetin haklılığını ortaya koymaya çalışır. Ağırlıklı olarak dirâyet metodunu kullandığı görülür.

Bağdâdi, müellifin bu eserine ilaveten, *Tefsîru sûreti İsrâ Türkî* adlı bir eserinin daha olduğunu zikretmekte, ancak bu eserin nerede bulunduğu dair bilgi vermemektedir.¹⁵ Bu kayıttan hareketle yapılan taramalara rağmen müellifin böyle bir eseri şimdilik tespit edilememiştir.

2. Abdülhalim Efendi (ö. 1110/1699)

Müderrislik, mollalık, müfettişlik gibi önemli görevlerde bulunan Abdülhalim Efendi,¹⁶ Kırım’ın Haneli köyünde doğmuş olup babasının adı Ahmed, dedesinin adı Mustafa’dır. Tatar Abdülhalim Efendi namıyla tanınmıştır. Memleketindeki ulemeden ilim tahsil ettikten sonra İstanbul’a giderek Sultan Bayezid Medresesi’nden mezun olmuştur. Anadolu’nun çeşitli şehirlerinde müderrislik yaptıktan sonra önce Haremeyn müfettişliği sonra da Mısır mollalığı yapmıştır. 1110 yılında hacca giderken Yenbu’da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.¹⁷ Tespit edilebilen tek eseri tefsirle ilgilidir.

Hâşiye ‘alâ tefsîri âyeti -lâbisîne fhâ ahkâbâ- mine’l-Beydâvî

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 2834’te, 49b-54a varakları arasında bulunan ve müellifin Nebe’ sûresi 23. âyeti konu edinen bu risâlesinin Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2812, vr. 1b-2b ile Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 769, vr. 232b-

¹⁵ Bağdâdi, *Hediyetü’l-ârifin*, 1: 488.

¹⁶ Kaynaklarda bir başka Abdülhalim Efendi (1210/1795-6) adına daha rastlanmakta olup onunla ilgili şu bilgiler verilmektedir: Kırmırlı dersiamlardandır. Vassafzâde Esad Efendi meşihatinde kassâm-ı askerî ve ders vekili, sonra Enderûn-i Hümâyun’a baş hoca, 1199/1787 yılında da Haremeyn müfettişi oldu. Daha sonraları fetva emniyeti görevi yaptı. 1208 Muharreminde Edirne kadısı, 1210/1795 yılında Mekke mollası oldu ve orada vefat etti. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 3: 343; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne’si*, haz. Niyazi Adıgüzel - Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014), 2-1: 1285. Eserin müellifinin, metinde tanıttığımız ve vefat tarihi 1110/1699 olan Abdülhalim Efendi olma ihtimali daha yüksek olmakla birlikte kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira risâlelerde telif ve istinsah tarihleri bulunmadığı gibi kaynaklarda bu iki zâta herhangi bir eser de nispet edilmemiştir.

¹⁷ Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekâiyü’l-Fudalâ (Şekaik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri içinde)*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2/4: 156-157; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 3: 343.

235a'da kayıtlı aynı adı taşıyan iki nüshası daha tespit edilmiştir. Bu üç nüshanın hiçbirinde telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Her üç nüshada da müellif adı mukaddimede "Abdülhalim el-Kırımî" şeklinde geçmektedir. Her bir nüsha, çeşitli risâlelerin yer aldığı bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Eser adının muhtevadan hareketle görevliler tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Bütün nüshalar okunaklıdır ve "temme" kaydı ile son bulmaktadır. Ancak "Halet Efendi" nüshasının metni daha kısa tutulmuştur. Diğer iki nüshanın metinleri aynı olup "Halet Efendi" nüshasının son bulunduğu yerden itibaren de epeyce bilgi içermektedir. Bu farklılıktan müellifin daha sonra eserinin hacmini genişlettiği anlaşılmaktadır.

Risâleye besmele, hamdele ve salvele ile başlanmış, ardından kısa bir mukaddimeye yer verilmiştir. Bu mukaddimede risâleyi yazmadaki gaye şu şekilde ifade edilmiştir: İsmüddin¹⁸ ve Muhaşşî Sâdî'nin¹⁹ Beydâvî'nin -lâbisîne fihâ- âyeti hakkındaki açıklamaları bazı kimseler tarafından farklı değerlendirilmiştir. Kimileri Sâdî'nin izahlarını doğru, İsmüddin'in izahlarını yanlış bulurken, kimileri de tersini savunmuşlardır. Bunun üzerine müellif, her iki muhaşşînin, zahirde çelişiyormuş gibi görünen açıklamalarını uzlaştırmak için eseri kaleme almıştır.²⁰

Risâle dirâyet metodu ile yazılmış olup ağırlığı nahvî tahliller teşkil etmektedir. Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'ı, Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ından yapılan alıntılarla cehennem azabının süresiyle ilgili olan "ahkâb"

¹⁸ İsmüddîn el-İsferâyînî İbrahim b. Muhammed b. Arabşah (ö. 945/1538) *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl* adlı bir eseri olup bu eserin çok sayıda kütüphanede yazma nüshası mevcuttur (Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 372). Bazıları için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr. 341, 505, 624; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 324, 334.

¹⁹ Sâdî Çelebi Sadullah b. İsa (ö. 945/1539). *El-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî* adlı bir eseri vardır (Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 372). Bazı nüshaları için bk. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, nr. 646,648; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 309, 1122.

²⁰ İsmüddîn ve Sâdî Çelebi arasındaki bu tartışma ile ilgili başka risâleler de yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2834, vr. 55-59'da, Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabzonî (ö. ?) tarafından yazılan *Ta'lika 'alâ Tefsîri'l-Kâzî fi kaolihî Teâlâ -lâbisîne fihâ ahkâbâ-* adlı eser bunlardan biridir. Bk. Süleyman Gür, "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Denemesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2018): 207.

kelimesinin muhtemel anlamları irdelenmiştir. Cehennemin ve cehennem azabının, uzun asırlar ifade eden bir sürenin ardından sona erip ermeyeceği tarzındaki kelâmî tartışmalar kısaca ele alınmıştır. Neticede cehennem ve cehennem azabının sonsuzluğunu savunan görüş isabetli bulunup tercih edilmiş, belli bir süre ile kayıtlandırılanın hususi azab türleri olduğu ifade edilmiştir. İsmüddin ve Sâdî Efendi'nin de aslında farklı ifadelerle aynı şeyi söylemeye çalıştıkları izah edilmeye çalışılmıştır.

3. Hamid b. Ahmed (ö. 1185/1771)

Asıl adı Mahmud olup daha çok Hamid Bî-Nevâ ve Kırımlı Şeyh Hamid isimleriyle tanınmaktadır. Halvetiyye tarikatının Rûşeniyye şubesinin Gülşeniyye kolundan Tekirdağ merkezli Gürci Ali Efendi'nin halifesidir. Ârif, âlim ve erbâb-ı kalem bir zât olarak tanınmıştır.²¹ İrşat görevini sürdürdüğü Tekirdağ'da 1185/1771 yılında vefat etmiş ve tadilatını yaptırdığı dergâhın haziresine defnedilmiştir.²²

Eserleri: Kaynaklarda müellifin şu üç eseri telif ettiği belirtilmiştir. *Risâle-i Tevhid*: Vahdet-i vücuttan bahseden Türkçe bir eser olup matbudur.²³ *Etvâr-ı seb'a*: Hüseyin Vassaf bu eserin 1178 tarihinde yazıldığını kaydeder ve usûl-i Halvetiyye'ye göre etvâr-ı seb'anın anlatıldığını kaydeder.²⁴ *er-Rahmânu 'ale'l-'Arşi'stevâ Âyet-i Kerîmesinin Tefsîri*.²⁵ Ancak yapılan katalog taramalarında kaynaklarda adına rastlanmayan şu eserlerin de müellife nispet edildiği tespit edilmiştir. *Mirkâtü'l-ma'rife*: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. OE_Yz_0296/02, vr. 19b-101b'de Muhammed Said tarafından 1226 yılında istinsah edilen bir nüshası bulunmaktadır. Eserde başlık mahiyetinde ve müellifi tanıtmak üzere şu ibare mevcuttur. “Hâzâ Kitâbu Mirkâti'l-ma'rife li Fakri Hamid Efendi ibn es-Seyyid Ahmed Efendi”. Ağırlıklı olarak akaid ve tasavvufla ilgili konuların ele alındığı Osmanlı Türkçesi ile yazılan eserin mukaddimesinde müellif kendisini “Hamid ibn es-Seyyid Ahmed” diye tanıtmakta ve bu risâleyi ahir ömründe 70 yaşında yazdığını

²¹ Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 3: 256-257.

²² Bursalı Kırım Müellifleri, 6.

²³ Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 6.

²⁴ Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 348.

²⁵ Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 257.

belirtmektedir.²⁶ *Mektûbât*: Hadis ilmine dair bu eseri Yazıcızâde Muhammed ile müştereken neşretmiştir. Eser 1288'de, İstanbul Yahya Efendi Matbaası'nda 23 sahife olarak basılmıştır. *Vâridât-ı İlâhiyye*: İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyeye, nr. 765, vr. 1a-8a'da bir nüshası mevcuttur. *Mürşide Rabt-ı Kalb Etmek*: Süleymaniye Kütüphanesi Galata Mevlevihanesi, nr. 56/4, vr. 96-97'de bir nüshası bulunmaktadır. Tefsirle ilgili sadece bir eseri bulunmaktadır.

er-Rahmânu 'ale'l-'Arşi's-tevâ Âyet-i Kerîmesinin Tefsîri

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 0296/03'te, 101b-105b varakları arasında olan risâle bir mecmuanın içerisinde, yine Hamid b. Ahmed'in *Mirkâtü'l-ma'rife* adlı eserinin hemen devamında yer almaktadır. Başlıkta, müellifi ve eseri tanıtmak üzere şu ibare kayıtlıdır: "Hazreti eş-Şeyh es-Seyyid Hamid Kırımî Efendi hazretlerinin *er-Rahmânu 'ale'l-'Arşi's-tevâ Âyet-i Kerimesinin Tefsiri* hakikileridir." Müellif, risâlenin sonunda kendisini "Hâdimü'l-fukarâ eş-Şeyh Hamid Bî Nevâ" diye vasfetmektedir. Risâle 1226 yılında Muhammed Said Sermimar tarafından istinsah edilmiştir. Risâlenin, Merkez Efendi Türbedarı Ahmed adlı bir zât tarafından 1226/1810 yılında istinsah edilen *Tefsîru âyeti -er-Rahmânu 'ale'l-'Arşi's-tevâ-* isimli bir nüshası Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, nr. 2196/1, vr. 1b-7a'da, yine aynı kütüphanede aynı adı taşıyan bir nüshası, nr. 345, vr. 36b-45b'dedir. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 9223/2, vr. 159a-165a'da, 1187/1772 yılında istinsah edilen bir nüshası daha mevcuttur. Süleymaniye Kütüphanesi, Galata Mevlevihanesi, nr. 56/3'te bir nüshasının daha olduğu ifade edilmişse de²⁷ biz bu nüshaya ulaşamadık.

Mukaddime yazılmayan risâleye besmele ve hamdeleden sonra doğrudan "istiva" âyetinin (Taha, 20/5) tefsiri ile başlanmıştır. Dili Türkçe olan risâlede, tasavvufî tefsir metodu benimsendiği için eserin genelinde işarî yorumlar hakimdir. Bu cümleden olmak üzere çeşitli münasebetlerle sûfilik hakkında bilgiler verilmiş, kulun şeytanî tuzaklar karşısında kendini korumasının, kalbini lekelememesinin önemi üzerinde durulmuştur. İleri sürülen görüşler sık sık âyetlerle teyid

²⁶ Hamid b. Ahmed el-Kırımî, *Mirkâtü'l-marife*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, 296/2, 20a-20b.

²⁷ Mehmet Akif Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016/2): 148.

edilmeye çalışılmıştır. Nâdiren de olsa hadislere ve haberlere yer verilmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) dışında hiçbir isme ve kaynağa işaret edilmemiştir. Diğer tefsirlerde olduğu gibi lügavî izahlara, nahvî çözümlemelere hiç girilmemiş, istiva ve arş kavramları hakkındaki kelâmî ve mezhebî tartışmalara yer verilmemiştir. Ruhun ve nefsin mertebeleri hakkında çeşitli izahlar yapılmış, arşa istiva ile insan-ı kâmil arasında irtibat kurulmuştur. Genellikle insan vücudunun bir bölgesinde bulunan arş-ı manevi üzere rahmanın halifesi olan rûh-i sultaniyenin istiva keyfiyetinden söz edilebileceği, ancak, Rahmanın arşa istivasının hakikatinin bilinemeyeceği ima edilmeye çalışılmıştır.

4. Hüseyin b. Derviş Ali el-Kırımî (XVIII. Yüzyıl)

Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak aşağıda tanıtacağımız eserdeki değişik kayıtlardan hareketle kendi adının Hüseyin, babasının adının Derviş Ali, memleketinin Kırım olduğu, müftülük yaptığı ve 1139'lü yıllarda hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda tanıtımını yapacağımızın dışında başka bir eseri tespit edilememiştir.

Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, nr. 16, vr. 1a-319b arasında kayıtlı olan eserin zahriyesinde “*Hâşiye 'ale'l-Beydâvî*” telif Hüseyin el-Müftî el-Kırımî mektûb bi hattıhi” şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Bu ibare müellifin memleketi, mesleği ve bu nüshanın müellif hattı olduğu konusunda bilgi vermektedir. Ferağ kaydında müellif adı “Hüseyin b. Derviş Ali” şeklinde geçmektedir. Bu iki kayıt birleşince müellifin Kırımlı Derviş Ali'nin oğlu müftü Hüseyin olduğu öğrenilmektedir. Yine ferağ kaydından anlaşıldığına göre eser 19 Muharrem 1139 Pazartesi günü telif edilmiştir.

Besmele, hamdele, salvele ve mukaddime yazılmayan esere doğrudan Mücâdele sûresinin tefsiri ile başlanmıştır. Böylesine hacimli bir esere bu şekilde başlanması geleneğe uygun değildir. Baş tarafı eksik olmadığı gibi ciltleri dahil bütün sayfaları tam ve okunaklıdır. Hiçbir yerinde aşınma ve yıpranma da yoktur. Bu durum eserin öncesinin olabileceğine işaret etmektedir. Muhafaza sayfasına müellifin kendi hatıyla yazdığı fihrist de bu düşüncüyü desteklemektedir. Zira bu fihristte Mücâdele sûresinden Nâs sûresine kadar sırasıyla bütün sûrelere hâşiye yazıldığı, hangi sûrenin hangi sayfa aralıklarında olduğu

gösterilmektedir. Bütün bunlar bu eserin müellif tarafından Beydâvî tefsirine yazılan hâşiyenin son cildi olabileceğini düşündürmektedir. Ancak sadece bu verilere dayanarak kesin bir şey söylemek güçtür. Fakat en azından bu eserdeki sûrelerin öncesinde yer alan bir kısım sûrelere daha hâşiye yazılmış olabileceği de akla gelmektedir. Eserin başka bir nüshasına ulaşamadığı ve müellif ile eserleri hakkında başka bir bilgi de elde edilemediği için şimdilik bu kadar bilgi vermekle yetinmek durumundayız.

Müfessir eserinde, sûrelere giriş mahiyetinde sûrelerin nüzül yerleri, isimleri, âyet sayıları hakkında bilgiler vermiş, bu konularda ittifak ve ihtilaf edilen haberlerle selef alimlerinin görüşlerini nakletmiş ve zaman zaman kendi kanaatini de açıkça beyan ederek meseleleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bu konularda Beydâvî'den daha farklı ve daha detaylı bilgiler sunmuş ve yer yer onun bu hususlarda aktardığı malumatı isabetsiz bulduğunu beyan etmiştir. Âyetlerin tefsirinde önce "kavlulu" kelimesiyle Beydâvî'nin ibaresini aynen aktarmış, ardından bu ibareyi açıklama yolunu seçmiştir. Bunu yaparken de tıpkı Beydâvî gibi rivâyet metodundan istifade etmekle birlikte ağırlıklı olarak dirâyet metodunu kullanmıştır. Kendi ilmî kudretini ortaya koyarak tefsirde eksik gördüğü yerleri tamamlamış, hatalı olduğunu düşündüğü yerleri düzeltilmiş, izaha muhtaç olan hususları açıklamıştır. Bu gibi durumlarda sözünü desteklemek için âyetlere, hadislere ve ulemanın görüşlerine başvurmuştur. Sarf, nahiv, iştikak, belâgat gibi lügat ilimlerine ziyadesiyle müracaat etmiş, bu noktalarda kayda değer tahliller yapmıştır. Zaman zaman usûl, fıkıh ve kelâm konularına da yer vermiştir. Ancak bu ilimlere ilişkin açıklamaları dilsel tahlillerine oranla oldukça azdır. İstifade ettiği kaynaklardan, bazen isim vererek, bazen de isim zikretmeksizin alıntılar yapmıştır. Bu meyanda özellikle dil, belâgat, tefsir, hadis ve kelâm alanında çok sayıda alimin ismini zikretmiştir. Eser, müellifin başta kendisi olmak üzere bütün Müslümanlara yönelik olarak yaptığı bir duanın yer aldığı hâtîme ile son bulmuştur. Hâtîmeden sonra ferağ kaydına yer verilmiştir. Eserin mukaddimesi olmadığı için müellifin eseri yazmadaki amacını ve eserde takip ettiği metodu, kendi kaleminden sunma imkânı olmamış, muhtevadan hareketle eser tanıtılmaya çalışılmıştır. Mücâdele sûresinden sonrası için yazılmasına rağmen 319 varaklık hacme ulaşması, oldukça mufassal bir hâşiye olduğunu göstermektedir.

5. İbrahim b. Abdullah el-Kırımî (ö. 1001/1593)

Kırımlı Abdullah Efendi'nin oğludur.²⁸ İsmi kaynaklarda İbrahim b. Abdillah el-Kırımî, İbrahim b. Hak Muhammed el-Kırımî, İbrahim b. Hak Muhammed Efendi ed-Deşti el-Kırımî, İbrâhîm Aka Muhammed b. Hakk Muhammed Kırımî şeklinde geçmektedir.²⁹ İstanbul'da “Tatar Şeyh” namıyla tanınmıştır. İlme istidadı ve parlak zekasıyla doğum yeri olan Kırım'daki alimlerin ilgisini çekmiş ve ilim tahsilinde onlardan büyük destek görmüştür. Medrese tahsilini bitirdikten sonra İstanbul'a gelmiş ve burada Sofyalı Bâli Efendi'nin (ö. 960/1553) müritlerinden Halvetî şeyhi Filibeli Nureddinzâde'nin (ö. 981/1574) hizmetine girmiştir. Uzunca bir süre onun yanında tasavvuf terbiyesi alarak hâl ilmini de kemâliyle elde ederek şeyhinden hilafet almıştır. Bir süreliğine Kırım'a gitmiş, ancak ülkedeki karışıklıklar nedeniyle tekrar İstanbul'a dönerek Küçük Ayasofya Zaviyesi'nde Halvetî şeyhi olmuştur. Çeşitli camilerde vaaz ve sohbetler vermiş ayrıca birçok talebeye de tefsir ve hadis okutmuştur. 1001/1593³⁰ yılında Küçük Ayasofya'daki tekkesinde vefat etmiş ve Edirnekapı yakınlarındaki Siret Tekkesi civarına defnedilmiştir.³¹ Zâhir ve bâtın ilimlerine vakıf ve geniş bir müktesebatı olan İbrahim Efendi âlim, âbid, zâhid ve kâmil bir kimse olarak tanınmıştır. İlme ve insanlara hizmetinin büyük bir kısmını III. Murad devrinde (982/1004-1574/1595) gerçekleştirmiştir.³² Hüseyin Vassaf (ö. 1929), kendisinden “Kutup İbrahim Efendi” diye bahseder ve ondan devam eden uzun bir silsile zikreder.³³

Eserleri: Kaynaklarda İbrahim Efendi'nin sadece beş eserinin adı zikredilmektedir.³⁴ Ancak bu çalışma esnasında çeşitli alanlara dair

²⁸ Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 28.

²⁹ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 308.

³⁰ Bursalı'nın *Osmanlı Müellifleri* 1: 23'te ve kütüphane kayıt fişlerinin bir kısmında bu zatın vefat tarihi 1042/1632 şeklinde gösterilmiştir. 981/1573 yılında vefat eden Nureddinzâde'nin talebesi olması nedeniyle 1042/1632 tarihi hatalı olmalıdır (Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 309).

³¹ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 92; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 23; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 3.

³² Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 309.

³³ Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 347.

³⁴ *Hâşiye 'ale'l-câmî, Şerhu hadisi -innallâhe teâla e'tânî seb'a'l-mesânî, Mevâhibü'r-rahmân fi beyânî merâtibi'l-ekoân, Medâricü'l-meliki'l-mennân fi beyânî me'ârici'l-insan, er-Risâletü'n-nûriyye fi keşfi esrâri'n-nâriyye*. Bu eserler için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 23;

bulunan çok sayıda eser onun telifatının bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Burada söz konusu eserlere kısaca temas edildikten sonra tefsirle ilgili olanları tanıtılacaktır.

Şerhu hadisi -innallâhe teâla e 'tânî seb 'a'l-mesânî: Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 763'te 100b-103a varakları arasındadır. Kelam ilmine ilişkin olan *Risâle fi'l-küfri'l-hakîki ve'l-İslâmi'l-mecâzî*: İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 815/4, vr. 21-25. *Risâle fi't-tasavvuf*: İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 815/5, vr. 25-30; Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1512, vr. 38-46. *er-Risâletü'ş-şerife tevili şeyhi'l-İslam ve'l-Müslimin*: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, OE_Yz_0321/19, 94b-97a. *Beyan-ı Kelime-i Basiret*: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları OE_Yz_0321/20, vr. 97b-100b. "İstebâra'l-basire 'alâ basar el-kalb fe huve hakk fe-eyne'l-halk" sözünün şerhidir. III. Murad zamanında yazılmıştır. Osman Ergin Yazmaları'ndaki her iki eserin müellifi olarak da "İbrahim el-Kırımî" künyesi verilir. Ancak yapılan incelemede birinci risâlede müellif adına rastlanmamıştır. İkinci risâlenin mukaddimesinde bu eserin Şeyhu'ş-şuyûh İbrahim Efendi'ye ait olduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla Kırımî nisbesi görevliler tarafından ilave edilmiş olmalıdır. İkisi de tasavvufa dair olan eserlerde çok sayıda âyet de işâri açıdan ele alınmıştır. *Sultan Murad Hana Dair Bir Risâle*: Osmanlı Türkçesi ile yazılan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 763, vr. 103b-111b'dedir. *Fethu merâtibi'l-kulûb*: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 763, vr. 43b-49a. *Risâle fi beyâni Esrâri'n-noktati'n-nûniyye*: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 763, vr. 81b-86a. *Etvâr Manzûmesi*: Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı, nr. 334, vr. 85-87. Müellifin Osmanlı Türkçesi ile yazdığı tasavvuf eserlerindedir. *Kitâbü'l-Kudve ve risâletü'l-üsve*: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 2079, vr. 131-139. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 763'te 32a-36b varakları arasında eser adı aynı fakat müellif adı belirtilmeyen bir risâle vardır. Bu eserin diğer bir nüshası olmalıdır. Zira İbrahim Kırımî'ye ait olan bir risâlenin hemen devamında yer almaktadır. *Risâle fi ta'biri'r-ru'ya*: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 2079, vr. 52-55. *Tefsîru sûreti'l-Kadr*: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1512, vr. 34-38. Risâle Kadr sûresi

Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 4; Vassaf, *Sefîne-i Eoliyâ*, 3: 347; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 309.

ile doğrudan ilgili olmayıp Kadir Gecesi’ne dairdir. *Risâle fî Beyânî Esrârî Âsâ-i Mûsâ ve’l-Yedi’l-Beyzâ*: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1512, vr.46-51. *Risâletü’l-ehâdîs* (4 risâleli): İskilip Halk Kütüphanesi, nr. 1247. *Mevâhibü’r-rahmân fî beyânî merâtibi’l-ekvân*: Mustafa b. Abid Şekerzâde tarafından 1000/1591 yılında istinsah edilen bir nüshası Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 3649’da kayıtlıdır.

Medâricü’l-meliki’l-mennân fî beyânî me’ârici’l-insan: Muhammed Abay bu eseri, Haşr sûresinin sonundaki âyetlerin tasavvufî tefsiri mahiyetinde olmasından hareketle tefsirle ilgili eserler arasında sayar.³⁵ Ziya Demir ise tasavvufla ilgili eserlerin arasında zikreder.³⁶ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 699, Mualla Medresesi Bölümü, nr. 2004, Reisülküttab Bölümü, nr. 1135 ile Bursa Bölge Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Bölümü, nr. 531’de birer nüshası vardır. Bu çalışmada 1088 yılında İsmail b. Ömer tarafından istinsah edilen 280 varaklık Reisülküttab nüshası incelenmiştir. Hâtimedan anlaşıldığına göre eser İstanbul’da Küçük Ayasofya Zaviyesi’nde 998 yılında tamamlanmıştır. Müellif mukaddimede adını İbrahim b. Hak Muhammed el-Kırmî diye kaydetmiş ve bu eseri iki kitaptan oluşacak şekilde tertip ettiğini belirtmiştir. Birinci kitaba *Medâricü’l-meliki’l-mennân fî beyânî me’ârici’l-insan*, ikinci kitaba ise *Mevâhibü’r-rahmân fî beyânî merâtibi’l-ekvân* adını vermiştir. Muhtemelen bu iki kitabın müstakil nüshaları da bulunduğu için bazı kaynaklarda bunlar ayrı eserler olarak gösterilmiştir. Ancak ele aldığımız bu nüshada ikisi bir aradadır. Müellif birinci kitabı 7, ikinci kitabı 5, toplamda yılın aylarına tekabül etmek üzere eseri 12 daireden oluşacak şekilde inşa etmiştir. Birinci kitapta ‘urûc mertebelerini, ikinci kitapta nüzül menzillerini Haşr sûresi 18-24 arasındaki âyetlerden istifade ederek ve her daireye âyetlerin bir bölümünü denk getirerek açıklamıştır. Birinci kitabın birinci dairesinin zevâhiri, Muharrem ayna tekabül edecek şekilde “nefs-i emmâre” ile başlamış ve yedinci aya tekabül eden Receb ayı ile “fenâ” makamında son bulmuştur. İkinci kitabın birinci dairesinin mezâhiri, Şaban ayna tekabül etmek üzere “el- bekâ ba’de’l- fenâ” ile başlamış, Zilhicce ayı ile “el-‘aklü’l-evvel”de son bulmuştur. Eserde meseleler izah

³⁵ Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Hâşiyeler, Sure Tefsirleri, Tercümeleler”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 4/6 (1999): 296.

³⁶ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 309

edilirken âyetlerin işarî yorumlarına sık sık başvurulmakla birlikte kanaatimize göre bu eseri doğrudan bir tefsir eseri gibi görmek isabetli değildir. Bundan dolayı onu tefsir eserleri arasında değerlendirmedik. Ancak tasavvufu ilgili alanında yazılmış çok önemli bir eser olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Müellif, ilmî müktesebatını ve tasavvuftaki bütün maharetini esere yansıtmış, hacimli, faydalı, muhtevası yoğun ve son derece sistematik bir eser ortaya koymuştur.

Tefsirle ilgili eserleri: Ziya Demir müellifin tefsir ve teville çok meşgul olmasına rağmen bu konuda bilinen tek çalışmasının Nûr sûresinin 35. âyetinin tefsiri olduğunu belirtmiştir.³⁷ Ancak bu bilgi eksiktir. Zira araştırmamız esnasında müellifin tefsirle ilgili aşağıdaki diğer risâleleri de tespit edilmiştir.

*er-Risâletü'n-nûriyye fi keşfi esrâri'n-nâriyye fi tefsîri âyeti'n-nûr.*³⁸

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 5381/14,³⁹ vr. 165a-169a'da kayıtlı olan risâle bir mecmuanın içerisinde. Müellif adı mecmuanın başındaki fihristte ve risâlenin zahriyesinde “eş-Şeyh İbrahim b. Muhammed el-Kırımî” şeklinde geçmektedir. Aynı yerde “eş-Şeyh Muslihuddîn eş-şehîr bi ibni Nûreddin'in talebesi” olduğu da kayıtlıdır. Keza risâlenin hâtimesinde de müellif adı aynı şekilde zikredilmektedir. Risâlenin elif tarihi belirtilmemiş olup ferağ kaydı da yoktur.

“Nûr âyeti” diye bilinen, Nûr sûresi 35. âyetin tamamının tefsir edildiği risâlede mukaddimeye yer verilmemiş, besmele, hamdele ve salveleden sonra doğrudan âyetin tefsirine geçilmiştir. Allah'ın varlığı, birliği, kudreti ve her şeyin kaynağı olduğu, göklerin ve yerin nurunun O'nun zatının nuruna bağlı olduğu, hakikatte Allah'tan başka hiçbir mevcudun bulunmadığı şeklindeki konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Alemlerin tabakaları, mertebeleri ve birbiri arasındaki irtibatları ile âyet arasında münasebet kurulmuştur. Bu ve benzeri hususlar izah edilirken

³⁷ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 310.

³⁸ Bu risâle, Nûr sûresinin sadece 35. âyetinin tefsiri olduğu halde *Osmanlı Müellifleri*'nde muhtemelen hataen *Tefsîr-i Sûre-i Nûr* adıyla verilmiştir. Bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 23.

³⁹ Bu yer numarasındaki eser *Risâle fi tefsîri kaolihî te'âla -Allahu nûrussemâvâtî ve'l-arz-başlığı ile el-Fihris* adlı kaynakta hataen Kırımî Muhammed'e nispet edilmiştir. Hatta müellifinin Kırımî Mehmed Rıza b. Ahmed olabileceği de ifade edilmiştir. Bk. Komisyon, *el-Fihrisü's-şâmîl li't-türâsi'l-'Arabîyyi'l-İslâmiyyi'l-mahdûd mahdûdâtü't-tefsîr ve 'ulûmuh* (Ammân: Müessesetü âli'l-beyt, 1987), 2: 879.

rivâyet ve dirâyet metodunun her ikisinden de istifade edilmekle birlikte ağırlıklı olarak işari-tasavvufî nakillerle tevillere yer verilmiştir. Bu konudaki rivâyetler müellifin fikirlerini teyid etmek gayesiyle hiçbir tenkide tabi tutulmaksızın kullanılmıştır. İlgili âyeti tefsir sadedinde sık sık başka âyet ve hadislerle istişhad yoluna gidilmiştir.

Tefsîru sûreti'l-Kureyş

Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü, nr. 1512'de, 32b-34a varakları arasında bulunan risâle bir mecmuanın içerisinde. Bu mecmuanın 32-51 varakları arasında müellife ait dört risâle peşpeşe sıralanmıştır.⁴⁰ Katalogda müellifin künyesi, her bir risâle için “İbrahim b. Hak Muhammed el-Kırmî” diye verilmiştir. Her bir risâleyi tanıtmak için yazılan kısa mukaddimelerde de benzer bir ibare ile müellif “eş-Şeyh İbrahim b. Muhammed el-Kırmî” şeklinde geçmekte ve tasavvufla olan irtibatına işaret edilmektedir. Varak 38b'de *Etvâr risâlesi*'nin tanıtım mukaddimesinde “eş-Şeyh bi Zaviye-i Küçük Ayasofya el-mücâz mineş'-şeyhi'-ş-şehîr bi Nüreddinzâde” ibaresiyle görev yeri ve tasavvufta icazet aldığı şeyhi hakkında bilgi verilmektedir. Risâlelerin tamamı 999 yılında müellif hayatta iken istinsah edilmişlerdir. Katalog kaydında 34b-37a varaklar arasındaki risâlenin adı *Tefsîru sûreti'l-Kadr* şeklinde verilmiştir. Ancak bu isimlendirme hatalıdır. Zira müellif burada Kadr suresinin ayetlerini ele almadığı gibi tefsir kaynaklarından da istifade etmemiş, Kadir Gecesi'ndeki ilahi tecelliler, rabbânî vâridâtlar ile sâlikin dereceleri arasındaki münasebet ve benzeri konuları irfanî bir yaklaşımla ele almıştır. Dolayısıyla ilgili varaklar arasındaki bu risâle bir tefsir eseri olarak değerlendirilmemiştir.

32b-34a varakları arasındaki risâleye “Fî tefsîri ve te'vîli sûreti li ilâfi Kureyş” ibaresinden sonra doğrudan âyetin tefsiri ile başlanmış, başka bir girizgah yapılmamıştır. Müellif, önce âyetin zâhiri tefsirini yaparak, Kureyş'e verilen nimetlerden, sağlanan imkânlardan, Mescid-i Haram'ın öneminden bahsetmiş, Nahl, 16/112 ile Kasas 28/57 âyetlerini de bu manaları desteklemek üzere şahid olarak kullanmıştır. Beytullah'ın mescidlerin esası, yeryüzündeki diğer mescidlerin de onun bir şubesi olarak hepsinin Allah'ın evleri olduğunu beyan etmiş, ardından “Burada saf kalpler için büyük bir işaret ve latîf bir nükte

⁴⁰ 32-34 varaklar arasında Kureyş sûresi, 34-38 varaklar arasında Kadir Gecesi, 38-46 varaklar arasında nefsin tavr ve mertebeleri, 46-51 varaklar arasında Hz. Mûsâ'nın mucizelerinin sırları ele alınmakta olup risâlelerin tamamı tasavvufî içeriklidir.

vardır, zira onlar Allah'ın evlerinin en şereflieleridir" diyerek işarî yorumlarla âyeti te'vil etmeye geçmiş, sabah-akşam Allah'ı tesbih ederek kalbi tasfiye etmenin önemi üzerinde durmuştur. Âyetin zahiri tefsirinde Beğâvî'nin *Meâlimü't-tenzîli* ile selef alimlerinin bazı nakillerinden istifade etmiş, işarî yorumlarla ilgili kısımda ise herhangi bir kaynağa yer vermemiştir.

Risâle fi tefsîri ba'zî'l-âyet

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, nr. 763'te bulunan eser, içerisinde tasavvufla ilgili çeşitli risâlelerin de bulunduğu bir *Mecmuâtü'r-resâil*'dir. Bu mecmuada İbrhahim el-Kırımî'ye ait 1050 yılında istinsah edilmiş çok sayıda risâle de yer almaktadır. Katalog kaydında bunların bir kısmı *Fethu Merâtibi'l-kulûb* (vr. 43b-49a), *Risâle fi'n-neş'ât* (vr. 70a-76b), *Risâle fi beyâni esrâri'n-noktâti'n-nûniyye* (81b-86a), *Tasavvufa Dair Bir Risâle* (100b-103a), *Sultan Murad Hana Dair Bir Risâle* (103b-111b) isimleriyle zikredilmektedir. Ancak mecmuada bunların dışında müellife ait başka risâleler de vardır. Mecmuadaki risâlelerin tamamı tasavvufî içerikli olup bir kısmı bazı ayetlerin işarî tefsiri mahiyetindedir. Biz burada her bir risâleyi ayrı ayrı değerlendirmek yerine bu nitelikteki risâlelere kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Mecmuanın 29b-32b varakları arasında müellife ait bir risâlede Âl-i İmrân sûresi 259. ve 260. ayetlerin tasavvufî tefsiri yapılmıştır. Risâlenin Şeyh İbrahim Kırımî'ye ait olduğunu bildiren ibareden sonra bu iki âyetin metni yazılarak doğrudan tefsire başlanmıştır. Bu âyetlerin yeniden diriltirme olayının büyüklüğüne, sırlarına işaret ettiği ifade edilmiş, kulların haşri tasdik ve âhirete imanlarının önemi üzerinde durulmuştur. Haşr olayının mahiyetinin anlaşılması için "şühûdü'l-his" ve "şühûdü'l-keşf" kavramları ele alınmış, "şühûdü'l-his"sin zâhir olduğu, ilave bir beyana ihtiyaç duyulmadığı, ancak "şühûdü'l-keşf" konusunun izaha muhtaç olduğu, bunun için de "ilme'l-yakîn", "ayne'l-yakîn" ve "hakka'l-yakîn"den müteşekkil olan üç ilim mertebesinin iyi anlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Peygamberlerin bu hususlara vakıf oldukları, sâliklerin de bu mertebelere aşına olabilmek için gayret sarfetmeleri gerektiği yönünde bilgiler aktarılmış ve bu minval üzere risâlede çeşitli konular ele alınmıştır.

Mecmuanın 70a-76b varakları arasında *Risâle fi'n-neş'ât* başlığı ile yer alan risâlesinde müellif, *عَلَىٰ أَنْ تُبَدَّلَ أَمْثَالُكُمْ وَتُسَيِّفَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ* Sizin yerinize benzerlerinizi getirmek ve sizi bilemeyeceğiniz bir şekilde yeniden

yaratmak üzere (ölümü takdir ettik) (Vâkıa, 56/61) âyetini merkeze alarak insanın her neş’etinin çeşitli mertebeleri, tavr ve tabakaları olduğu, her türlü oluşumun ve rahmetin sırlarının bilinmesi için bunların mutlaka izah edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle işarî bazı yorumlarla bu neşetleri, mertebeleri, tavırları ve tabakaları açıklamaya çalışmaktadır. Başta En’âm, 6/158; A’râf, 7/40; Kehf, 18/86; Meryem, 19/98; Furkân, 25/1, 21, 35, 47 âyetleri olmak üzere bunların dışında daha pek çok âyeti bu hususların izahında referans olarak kullanmıştır.

Mecmuanın 79a-81b varakları arasında, “Hâzihî risâletün fî âhiri sûreti’l-En’âm ve fî evâili sûreti’s-secde li’ş-Şeyh İbrahim Kırımî” ibaresiyle eser ve müellifi hakkında bilgi verilen bir risâle bulunmaktadır. En’âm sûresi, 6/158 ve Secde sûresi, 32/ 4-5 ayetlerinin işarî tefsirlerinin yapıldığı bu risâlede müellif özet olarak şu yorumları yapmaktadır: Varlıklar, Melikü’l-Mennân’ın mazharı olan insan-ı kâmilde bulunan vasıflara göre zuhur eder. İnsanın kâmil olabilmesi için şühûd ve ayân yönünden Rahman’da câmi ve şâmil olan şeylere sahip olması gerekir. Bunun içinde esfel-i sâfilîn olan tabiat aleminden a’le’l-’illiyyîn olan hakikat alemine seyr-i sülûk etmesi gerekir. Bu iki alem arasında, “Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde (devirde) yaratan, sonra arşa istivâ eden Allah’tır. O’ndan başka ne bir dost ne de bir şefaatiniz vardır. Artık düşünüp öğüt almaz mısınız? Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. Sonra (bütün bu işler) sizin sayageldiklerinize göre bin yıl tutan bir günde O’nun nezdine çıkar.” (Secde, 32/4-5) âyetlerinin delâlet ettiği çeşitli mertebeler vardır. Tevbe eden, dünyayı terk eden, nefs-i emareye boyun eğmeyen, takvaya yönelen ve buna benzer vasıflara sahip olanlar bu mertebeleri aşip hakikat alemine ulaşabilirler.

Mecmuanın 100b-103b varakları arasında *Tasavvufa Dair Bir Risâle* başlığı ile -İnnallâhe Teâlâ e’tânî seba’l-mesânî- hadisinin tasavvufî açıdan şerh edildiği Osmanlıca bir risâle ile 103b-111b varakları arasında *Sultan Murad Hana Dair Bir Risâle* başlığı ile başka bir Osmanlıca risâle yer almaktadır. Müellif birçok eserinde yaptığı gibi bu eserlerde de meseleleri izah etme sadedince çeşitli âyetleri işarî-tasavvufî açıdan te’vil etme yoluna gitmiştir. Müellifin hayatı boyunca tasavvufla ve tefsirle iştigal etmesi, doğal olarak eserlerini bu minval üzere telif etmesine imkân tanımıştır. Görebildiğimiz kadarıyla onun çalışmalarının tamamı

tasavvufî içeriklidir ve tasavvuf ilmi ve işarî tefsir açısından incelenmeye değer niteliktedir.

Hüseyin Vassaf, İbrahim b. Abdullah el-Kırımî'nin *Tefsîr-i Sûre-i Zümer* adlı bir eseri olduğunu zikretmiş, ancak nerede olduğuna dair bir kayıt düşmemiştir. Böyle bir bilgiye başka hiçbir kaynaktan rastlamadığımız gibi yaptığımız katalog taramalarında da bu eserin izine rastlayamadık.⁴¹

6. İsmail Ferruh el-Kırımî (ö. 1256/1840)

Zamanının önde gelen sîmâlarından olan İsmail Ferruh Efendi aslen Kırmırlı olup Sultan Üçüncü Selim ile İkinci Mahmud devrinin önemli devlet ve ilim adamlarındandır. Çeşitli kademelerde görev yapmıştır. İleri yaşına rağmen dinî konularda hassas olmadığı gerekçesiyle 1242 yılında Bursa'ya sürülmüştür.⁴² Ancak daha sonra sürdürdüğü tefsir çalışmasını tamamlayabilmesi için Kadıköy'de mecburi ikametene izin verilmiştir. Hayatının son yıllarını yalnızca ilim ve edebiyat çalışmalarıyla geçirmiştir. 1256/1840 yılında İstanbul'da vefât etmiştir. Ortaköy sarayları arkasında, Yahyâ Efendi dergâhına bitişik kabristana defnedildiği Emîn Efendi isminde bir zâtın, "Menâkıb-ı Kethudâzâde" ismindeki menâkıbnâmesinde kayıtlıdır. Sultan İkinci Abdülhamîd Hân'ın emriyle bu kabristan, Yıldız Sarayı bahçesine dâhil edilmiştir. Kaynaklarda kendisinden âlim, âmil, fâzıl, edîb, şâir ve mütefekkir bir zât olarak bahsedilir.⁴³

Eserleri: Kaynaklarda *Mevâkıb* adlı tefsir tercümesi ile *Manzûm Mesnevi-i Şerîf Tercümesi* adında iki eserine yer verilir. Müellif bu ikinci çalışmasında *Mesnevî*'nin yedinci cildini, manzum Mesnevî tercümesiyle tanınan Nahîfî'ye (ö. 1151/1738) bir zeyl olarak nazmen tercüme etmiştir.⁴⁴ Yapılan araştırmada Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, nr. 160, vr. 12-40'da *Risâle fi'l-mantık* adında bir eserin de ona nispet

⁴¹ Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 347.

⁴² Konuyla ilgili belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Evrakı'nda olup bu bilgiler Abdülhamit Birışık ve Recep Arpa tarafından temin edilmiştir. Bk. Abdülhamit Birışık - Recep Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* TALİD 9/18 (2011): 205.

⁴³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 394; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 14-15; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2: 740.

⁴⁴ Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 16; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 223.

edildiği görülmüştür. Kütüphane kayıt fişinde müellifin bu eseri 1226 yılında Osmanlı Türkçesi ile yazdığı belirtilmektedir.

Mevâkıb

1282/1865 yılında İstanbul’da Matbaa-i Âmire’de Osmanlıca yayımlanan ve özlü bir tefsir mahiyetindeki bu eser, Kemâleddîn Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Herevî el-Kâşifi’nin (ö. 910/1504-1505) Farsça yazdığı *el-Mevâhibü’l-Âliyye fi Tefsiri’l-Kelâmi’r-Rabbâniyye* adlı tefsirin tercümesidir. *el-Mevâhibü’l-Âliyye* daha önce 1575’te, Ebû’l-Fadl Muhammed el-İdrîsî el-Bitlisî tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Bu ilk terceme basılmamıştır. Yazma nüshaları nâdirdir. Yalnız İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde birinci cildi mevcuttur. Kur’ân’ın başından Kehf sûresinin yarısına kadardır. Başında sûrelerin fihristi bulunmaktadır. Daha sonra bir münâcât ve mütercimim mukaddimesi vardır. Mukaddimedede mütercim eseri Farsça’dan terceme ettiğini açıklamaktadır.⁴⁵

Ahmet Cevdet Paşa’nın (ö. 1895) Farsça hocası olan İsmail Ferruh Efendi, XIX. asrın başlarında bu eseri ikinci kez Türkçe’ye kazandırmış ve ona *Mevâkıb* adını vermiştir. Ancak o, sadece eseri çevirmekle kalmamış, gerekli gördüğü yerlerde Ayıntabî’nin (ö. 1111/1699) *et-Tibyân*, Beydâvî’nin *Envârüt’t-tenzîl* ve Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı tefsirlerinden faydalanarak bazı şerh ve açıklamalarla onu genişletmiştir. Eserin ilk nüshaları yazmadır.⁴⁶ Eser ilk olarak Tersâne Anbar Amirliği tarafından İstanbul’da iki cilt halinde 1865 yılında neşredilmiştir. Dili, üslûbu ve muhtevası yönüyle büyük bir ilgi uyandırmış ve daha sonra muhtelif yayınevleri tarafından çeşitli tarihlerde birçok baskısı yapılmıştır (1870, 1879, 1899, 1902-1903, 1905...). Süleyman Fahir tarafından 1959 yılında Latin harflerine çevrilen *Mevâkıb*,⁴⁷ 1987 yılında

⁴⁵ Murat Kaya, *Tanzimât’tan II. Meşrûtiyet’e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur’ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 70.

⁴⁶ Eserin müellif hattı nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 8944.

⁴⁷ Süleyman Fahir, sadeleştirmede bazı tasarruflarda bulunmuş, ekleme ve çıkarmalar yapmıştır. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında hurûf-i mukatta ile ilgili yapılan açıklama bu neşirden çıkartılmıştır. Bakara sûresinin son iki âyetlerinin fazileti ile ilgili iki rivâyetten sadece biri alınmıştır. (Abdülhamit Birişik, “Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri İlmî Toplantısı Bildirileri* (İstanbul, 21-22 Ekim 2011), haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 216.

Ahmet Ağırakça ve Beşir Eryarsoy tarafından yeniden düzenlenerek, *Nüzul Sebebli Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meali* adıyla basılmıştır. Son olarak Cihangir Yayınları tarafından 3 cilt olarak neşredilmiştir.

İsmail Ferruh Efendi, tefsirinin önsözünde, küçüklüğünden beri Arapça, Farsça ve Türkçe tefsirlerle ilgilendiğini, bu tefsirlerin halk tarafından okunup anlaşılmasının güç olduğunu, dolayısıyla Arapça ve Farsça bilmeyen kimselerin Kur'ân'ı rahat bir şekilde anlamalarına yardımcı olmak gayesiyle böyle bir tefsiri kaleme aldığını ifade eder. Eserin anlaşılmasını kolaylaştırmak için de âyetlerin nüzul sebepleri ve bazı müfessirlerin beyanlarını âyet meallerinin altına yazar. Halkın anlayabileceği bir dil kullanır. Tercüme Abdülhamid Hân'ın emriyle Kur'ân'ın kenarında basılmıştır. Her âyetin tercümesinden önce baş kısmından iki üç kelime yazılmış, bu sûretle karşılaştırma kolay hale getirilmiştir. Bu eserde, *Celâleyn Tefsîri*'nde olduğu gibi gayet kısa ve öz olarak rivayetler, ihtilaflar ve tevcihler verilmiş, böylece tefsir bir mushafın boyutlarını geçmeyecek şekilde düzenlenmiştir. Ferruh Efendi gerçek bir ilim adamına yakışır tevazu ile önsözünün sonunda kendisinin ilim bakımından kifâetsiz olduğunu ve eserini yaşlılık zamanında yazdığını belirtir ve insanın hatadan sâlim olamayacağını dolayısıyla eserde tespit edilecek hataların ilgili sayfanın kenarına not düşülmesini talep eder.⁴⁸

7. Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. 879/1474)

Kaynaklarda kendisinden Kırımî, Molla Kırımî ya da Mevlânâ Kırımî, Seyyid Şihâbüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebi'l-Mevâhib Atâullah-ı Kırımî, Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî şeklinde söz edilir.⁴⁹ Fatih devrinin önemli müderris, alim ve şairlerinden biridir. Kırım'da doğmuş olup II. Murad devrinde hocası Mevlânâ Şerefüddîn b. Kemal el-Kırımî ile birlikte Kırım'dan Osmanlı mülküne göç ederek önce Merzifon'da müderris,⁵⁰ kadı ve müftü olarak görev yapmış, fethi

⁴⁸ Hüseyin b. Ali el-Vaiz el-Kâşifi, *Tefsîr-i Mevâkıb*, trc. İsmail Ferruh Efendi (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282/1865), 1: 2-3; ayrıntılı bilgi için bk. Kaya, "Tanzimât'tan II. Meşrûtiyet'e Kadar Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri", 73-80.

⁴⁹ Avcı, "Molla Kırımî", 114.

⁵⁰ Molla Kırımî, Merzifon'da XV. yüzyılın ilk çeyreği içinde inşa edilen Mehmed I Medresesi'nde görev yapan müderrislerden biridir. Bu medresede ondan başka Feridüddîn-i Divânî, Amasyalı Rükneddîn Abdülkerîm, Nizâmeddîn Abdurrahman-ı Âftâbî gibi ileri gelen alimler müderrislik yapmışlardır. M. Baha Tanman, "Mehmed I

müteakip İstanbul'a gelmiş ve burada Fatih'le tanıştırılmıştır. Fatih'in ihsanına mazhar olup onun musahipleri arasına girmiştir.⁵¹ Taşköprülüzâde'ye (ö. 968/1561) göre Molla Kırımî'nin İstanbul'a gelişi 1451'de vefat eden Fatih'in babası II. Murad zamanındadır ve Kırımî burada padişahın bağladığı 50 dirhem yevmiyeyle ders okutmuştur.⁵² Ancak İstanbul'un fethi 1453'te olduğuna göre bu bilgi doğru olamaz. Molla Kırımî'nin İstanbul'daki yaşamının ayrıntıları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Hayatını daha ziyade müderrislik yaparak geçiren Molla Kırımî, İstanbul'da vefat etmiş ve oğlu Mevlânâ Muhyiddin tarafından Molla Kestel Camii civarında yapılan mescidin yanına defnedilmiştir. Oğlu da burada medfundur.⁵³ Ali Emîrî, Molla Kırımî'nin ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda geçen 850/1446-7, 856/1452-3 ve 862/1457-8 yıllarını zikrettikten sonra bunların doğru olmadığını, Kırımî'nin bu tarihlerden çok sonra vefat ettiğini söyler.⁵⁴ Bursalı ve Kehhâle ise 879/1474 yılında vefat ettiğini kaydeder.⁵⁵ Fatih'e takdim ettiği *Şerhu Miftâhi'l-Gayb* adlı eserini 879/1474'te yazdığı dikkate alındığında bu tarihten önce vefat etmiş olamaz.⁵⁶

Eserleri: Molla Kırımî'nin kaynaklarda zikri geçen eserleri şunlardır: *Hâşiye-i Telvîh*, *Hâşiye-i Mutavvel*, *Hâşiye-i 'alâ Şerhü'l-Akâid en-Nesefiyye*, *Hâşiye-i Şerh-i Lübbü'l-Elbâb*, *Şerh-i Miftâhü'l-Gayb*, *Gülzâr-ı Demsâz der-Şerh-i Gülşen-i Râz*, *Mecmmâtü'r-Resâ'il Vesîle*, *Müddâm-ı Cân-Fezâ der-Şerh-i Câm-ı Cihân-nümâ*, *Hâşiyetü'l-Hâşiye 'alâ'l-Fevâidü'z-Ziyâiyye*.⁵⁷ Şu iki eser de kataloglarda ona nispet edilmiştir: *er-Resâilü'l-*

Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 394-395

⁵¹ Muhammed Murad el-Kazânî er-Remzî, *Telfiku'l-ahbâr ve telkîhu'l-âsâr fî vekâi'i Kazân ve Bulgar ve mülûki't-Tatâr*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002), 1: 706.

⁵² Taşköprülüzâde İsâmeddîn Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Bilginleri)*, trc. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 92.

⁵³ Avcı, "Molla Kırımî", 115.

⁵⁴ Ali Emîrî, "Kırım", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* 1/3 (31 Mayıs 1334): 43-44.

⁵⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 397-398; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 8; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin* (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1993), 1: 185.

⁵⁶ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 374.

⁵⁷ Eserlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 398; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 8-10; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 131; Avcı, "Molla Kırımî", 111-127.

müte'allika bi mebhâsi'l-hüsn ve'l-kubh: Tespit edilebilen tek nüshası Akşehir Kütüphanesi, nr. 181'de olup 963/1555 yılında Seyyid Mahmud Ankaravî tarafından istinsah edilmiştir. *Terceme-i Istilâhât-ı Kâşânî*: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 444'te bulunan bu eser 871 yılında yazılmış olup Ahmed b. Ataullah el-Hanefî el-Kırımî künyesi ile müellife nispet edilmiştir.

Tefsirle ilgili eserleri: Yaptığımız kaynak ve kütüphane taramalarında Molla Kırımî'nin tefsire dair dört eserini tespit ettik. Bunlardan birincisi Beydâvî'nin tefsirine yazdığı *Misbâhu't-ta'dîl fi keşfi Envâri't-tenzîl* adlı hâşiyedir. İkincisi Seyyid Şerif'in *Keşşâf* hâşiyesine yazdığı hâşiyedir. Üçüncüsü *Yâsin Sûresinin Türkçe Tefsîri*'dir. Dördüncüsü *Yâsin* dahil Necm sûresinden itibaren 62 *Sûresinin Türkçe Tefsîri*'dir. Son iki eseri kaynaklarda zikredilmemektedir. Burada sırasıyla dört çalışma da tanıtılacaktır.

Misbâhu't-ta'dîl fi keşfi Envâri't-tenzîl

Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, nr. 147, 1a-292a varakları arasında tek cilt halindeki eserin ismi ve müellifi zahriyede "*Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî li'l-Mevlâ el-merhûm es-Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî*" şeklinde kayıtlıdır. Ancak müellif mukaddimede eserin adını, *Misbâhu't-ta'dîl fi keşfi Envâri't-tenzîl* olarak koymuş ve hâtimede bu eseri 860 yılı Rabîulevvel ayının sonlarında tamamladığını ifade etmiştir. Eserin varakları sağlam, metni tam ve hattı okunaklıdır. Bazı sayfa kenarlarında tashihler vardır. Hacı Selim Ağa, Nurbanu, nr. 32'de 302 varaklık bir nüshası mevcuttur.⁵⁸ Abay, Atif Efendi nr. 359'da,⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir Üsküdar'da Atik Valide Kütüphanesi'nde birer nüshasının olduğunu belirtmektedir.

Eser, Âl-i İmrân sûresinin sonuna kadar Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsirine yazılmış bir hâşiyedir. Ziya Demir, Mecdi Efendi'nin Kırımî'nin ahfadından bu hâşiyenin, tefsirin tamamına yakınına kapsadığını duyduğunu nakleder. Ancak Nurbanu 32'deki

⁵⁸ Ziya Demir'in kaydettiğine göre bu nüsha yer yer güve tahribatına uğramıştır. Yazı genellikle noktasızdır ve zor okunmaktadır. Aşırı oksitlenme nedeniyle bu nüshadan istifade, bilhassa ibareye iyi bir şekilde vakıf olmayanlar için oldukça zor ve sınırlıdır. Eserin ismi ve müellifi zahriyede "*Hâşiye-i Tefsîr-i Kâzî li Mevlana Kırımî*" cümlesiyle belirtilmiştir. Eser 875 yılında İbrahim b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 375-376.

⁵⁹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", 281.

nüşhanın *Envâru't-tenzîl*'in mukaddimesiyle Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin tefsirini kapsadığını, bu durumda adı geçen Kırımı'nın başka bir şahıs olma ihtimalinin akla gelebileceğini fakat bunun da mümkün görünmediğini belirtir.⁶⁰ O halde hâşiyenin tam olduğuna dair bilgi yanlış olmalıdır. Zira Feyzullah Efendi 147'deki nüsha da Âl-i İmrân sûresinin sonuna kadardır ve hâtimedeki yer alan “Hâzâ âhiru mâ evradnâhu fî takrîri letâifi tefsîri'ş-Şeyh el-Allâme el-Beydâvî” şeklindeki ibare eserin burada son bulduğuna işaret etmektedir.

Eserde besmele, hamdele ve salveleden sonra kısa bir mukaddime yer almaktadır. Bu mukaddimede müellif, seçkin alimlerin zihinlerinden süzülen faydalı malumatlardan hareketle Beydâvî tefsirine talika yazdığını belirtmekte ve Beydâvî ile tefsirine övgüler dizdikten sonra hâşiyesine başlamaktadır. Hâşiyeye, Beydâvî tefsirinin mukaddimesi ile Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin tefsirini kapsamaktadır. Müellif, izaha muhtaç olduğunu düşündüğü ibareleri açıklarken önceki alimlerin görüşlerini nakletmekle birlikte yeri geldikçe kendi düşüncelerini de rahatlıkla ifade etmiştir. İlk bakışta gramer konularına yoğunlaştığı ve cümleleri tafsilatlı bir şekilde tefsir ettiği, buna ilaveten kıraat, fıkıh ve kelâm konularında da faydalı bilgiler verdiği görülmektedir. Yer yer tasavvufî izahlarda da bulunmuştur. Mesela vr. 281a'da Âl-i İmrân sûresinin *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* şeklindeki son âyetini Kuşeyrî'den de bazı nakillerde bulunarak tasavvuf ilmî açısından detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li's-Seyyid Şerif

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi nr. 359, 1a-168b varakları arasında bulunan bu eser, Cürçânî'nin (ö. 740/1413) *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*'ına yazılan hâşiyelerden biridir. Tespit edilebilen tek nüshası Atıf Efendi nr. 359'da kayıtlıdır. Muhtelif yerlerinde vakıf ve temellük mührü bulunan eserin varakları sağlamdır. Büyük oranda noktasız olduğu için okunması ve anlaşılması zordur. Zahriyede geçen “حواشي الكشاف من مؤلفات مولانا قريبي بخطه الشريف ” من أوله إلى تفسير قوله جل وعلا كلما رزقوا منها من ثمرة رزقا hakkında bilgi vermekte⁶¹ ve ayrıca bu nüshanın müellif nüshası

⁶⁰ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 376.

⁶¹ Müellif adının sadece zahriyede yer alması, eserin Kırımı'ye aidiyeti konusunda yeterli delil teşkil etmese de, hamdele bahsi ve mukaddime, üslûp ve kullanılan ifadeler açısından bir önceki eser ile karşılaştırıldığında birebir örtüşükleri görülmektedir. Bu durumda eserin ona aidiyeti kuvvetle muhtemeldir.

olduğuna işaret etmektedir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki zahriyede geçen eserin müellif hattı olduğu şeklindeki bilgi tek başına kesinlik ifade etmemektedir. Ferağ kaydındaki “ و فرغ من استخراجہ من المسودۃ فی شہر جمادی الآخر سنة سبع وتسعين؟ وثمان مئة ونسئل اللہ أن یمتّع به بفضلہ كما متّع بالشرح وأصلہ ” ibaresi de eserin telif zamanına işaret etmektedir. Bu hâşiyenin adına ilk yer veren Ziya Demir bu tarihi 897 olarak okumuştur.⁶² Gerçekten de bu tarih 897 olarak okunmaya müsaittir. Zorlama ile belki 857 olarak da okunabilir. Ayrıca ferağ kaydındaki ibareden bu tarihin eserin müsveddesinden istihrac edildiği tarih olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda eser, ilgili tarihten bir süre önce telif edilmiş olabilir. Ferağ kaydındaki tarihin 857 ve eserin müellif nüshası olduğu düşünüldüğünde bir sorun kalmamaktadır. Ancak tarihin 897 ve eserin müellif nüshası olması durumunda müellifin vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda yer alan bütün kayıtlar geçerliliğini yitirecektir. Düşük de olsa bir ihtimal de eserin müellif hattı olmayıp ferağ kaydının müstensih tarafından yazıldığı kabul edilmesidir. Ancak ferağ kaydının sonundaki “Allah’tan bu eseri, lütfu ile, tıpkı bu eserin şerhini (Seyyid Şerif hâşiyesi) ve aslını (*Keşşâf*) istifadeli kıldığı gibi istifadeli yapmasını isterim” cümlesi bu ifadelerin müellife ait olabileceğini güçlendirmektedir.

Müellif, besmele, hamdele ve salveleden sonra kısa bir mukaddimeye yer vermiştir. Bu mukaddime de eseri yazmadaki gayesini, Seyyid Şerif el-Cürçânî’nin *Keşşâf* a yazdığı şerhteki müşkilleri gidermek şeklinde özetlemiş ve ayrıca hem *Keşşâf* tefsirinden hem de Cürçânî’nin hâşiyesinden övgü dolu sözlerle bahsettikten sonra Allah Teâlâ’dan kendi hâşiyesini de bu iki eser gibi faydalı kılmasını talep etmiştir. Devamında Cürçânî’nin hâşiyesini başından itibaren ele almış ve Bakara sûresinin 25. âyetine kadar izaha muhtaç olduğunu düşündüğü yerleri detaylı bir şekilde açıklamıştır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla müellif, genellikle sarf, nahiv, lügat, iştikak, i’câz gibi dilbilime yönelik konulara yoğunlaşmıştır. Özellikle belâğî nüktelerin tespiti hususunda ayrı bir çaba sarfettiği anlaşılmaktadır. Sekkâkî’nin (ö. 626/1229) *Miftâh*’ı, Hatîb el-Kazvînî’nin (ö. 739/1338) *Telhîsu’l-Miftâh*’ı ile Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) *Mutavvel*’i ve bu eserlerin hâşiyelerine sıkça atıfta bulunması da buna işaret etmektedir. Ayrıca mukaddime de vurguladığı üzere ehl-i sünnete muhalif olan i’tizâlî görüşleri ele alarak

⁶² Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 377.

tenkit etmiş ve onları çeşitli kaynaklardan istifade ederek ehl-i sünnet akidesi doğrultusunda tashih etmeye çalışmıştır.

Tefsîru Sûre-i Yâsîn

Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arlasez, nr. 87, 1a-29b varaklarında bulunan ve kaynaklarda adına rastlanmayan bu eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye’deki kütüphanelerde yedi nüshası bulunmaktadır.⁶³ Bu çalışmada Süleymaniye nüshası esas alınmıştır. Eser, bir mecmuanın baş tarafındadır. Eser ve müellif adı başlıkta “*Kitâbu Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn fi’t-Türkî min tasnîfi Mevlânâ Kırımî*” şeklinde verilmiştir.⁶⁴ Telif tarihi belirtilmeyen eserde istinsah kaydı da yoktur. Yaprakları sağlam ve hattı okunaklı olan eser Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır.

Müellif, besmele, hamdele ve salvele ile esere başlamış, mukaddimeye yer vermeden doğrudan sûrenin tefsirine geçmiştir. Tek tek ele aldığı âyetlerde hem dirâyet hem de rivâyet metodundan yararlanmıştır. Âyetleri tefsir ederken yer yer kendilerini açıklayan başka ayetlerle ve konu ile ilgili hadislerle yorumlarını teyit etmiştir. Sûre ile ilgili çok sayıda fazilet rivâyetine yer vermiş, fakat bu rivâyetlerin sıhhati konusunda herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Eserin muhtelif yerlerinde “beyt” ve “rubai” başlıkları altında çeşitli şiirlere, “hikâye” başlığı altında birtakım ibretlik öykülere ve temsîlî anlatımlara yer vermiştir. İlmî tartışmalara fazla girmemiş, son derece sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Metot ve muhteva dikkate alındığında müellifin bu eseri halk için kaleme aldığı izlenimi oluşmaktadır.

Altmış İki Sûrenin Tefsîri

Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyeye Bölümü, nr. 1234, 1a-252a varakları arasında bulunan eserde altmış iki sûrenin Türkçe tefsiri yer almaktadır. Katalog kaydında müellif adı sadece “Kırımî” şeklinde verilmiştir. Ancak eserin girişinde başlık olarak yer alan “*Tefsîru Sûre-i Yâsîn fi’t-Türkî min Tasnîfi Mevlânâ Kırımî*” ibaresi eserin Mevlânâ

⁶³ Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr. 1226/4, vr. 204a-251b; İstanbul Hüseyin Kocabaş Kitaplığı Türkçe Yazmaları S.H.M.H.K. Yaz. 67, vr. 42; İstanbul Millet Kütüphanesi, Şeriyeye, nr. 41 ve 1234/1; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY 7298, 7299; Millet Kütüphanesi, Şeriyeye, nr. 1234, vr. 1a-31a.

⁶⁴ 1139 yılında Halil b. Ahmed tarafından istinsah edilen Kastamonu nüshasında da eser ve müellif adı “*Hâzihi Kitâbu Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn et-Türki ez-tercüme-i Mevlânâ Molla Kırımî*” şeklinde benzer bir ibare ile yer almaktadır.

Kırımî'ye ait olduğuna işaret etmektedir. Zaten 1b-31b varakları arasında yukarıda tanıttığımız *Yâsîn Sûresi Tefsîri* yer almaktadır. Bu sûrenin son kısmı sayfa ortasında yarım bırakılmıştır. Onun haricinde ise tamdır. 31b-252a varakları arasında sırasıyla Necm sûresinden başlayarak Nâs sûresine kadar bütün sûrelerin Türkçe tefsiri yapılmıştır. Yâsîn sûresinin sonunda herhangi bir kayıt yoktur. Devamında yer alan diğer sûrelerin hiç birisinin de ne başında ne de sonunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece 252a'da ferağ kaydı yer almaktadır. Bu kayıttan anlaşıldığına göre eser Hüseyin b. Muhammed adlı bir zât tarafından 1047 yılında istinsah edilmiştir. Dolayısıyla ne burada ne de başka bir yerde eserin müellifi hakkında bilgi verilmemiştir. Katalog kaydında da eserin tamamı Kırımî'ye nispet edilmiştir. Metot açısından Yâsîn sûresi tefsiri ile diğer sûre tefsirleri karşılaştırıldığında aralarında büyük bir benzerliğin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla mevcut bilgilerden hareketle kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte bu şartlarda ilgili sûre tefsirlerinin Kırımî'ye ait olduğu düşünülebilir. Kaynaklarda Kırımî'nin böyle bir eseri olduğundan bahsedilmemektedir. Başka bir nüshasına da rastlanmamıştır. Eserin zahriyesinde çeşitli tarihlere ait mülkiyet kayıtları vardır. Bu kayıtlardan biri Erzurum eski mebusu Muhammed Salih Yeşilzâde'ye aittir. Yeşilzâde bu kitabı, 1359/1940 yılında yüz elli kuruşa aldığını ve Fatih'teki Millet Kütüphanesi'ne hediye ettiğini ifade etmektedir. Eserin kaynaklarda yer almaması biraz da resmi bir kütüphaneye intikalinin yakın bir döneme denk gelmesi ile alakalı olabilir.

Sûre başlangıçlarında metot olarak sûre adı, âyet sayısı, sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşu zikredildikten sonra direk sûrenin tefsirine geçilmiştir. Âyetlerin tefsirinde başka âyetlerden, hadislerden, sahabe ve tabiîn sözleri ile selef alimlerinin görüşlerinden istifade edilmiş, verilmek istenen mesaj sade bir dille ve tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır. Çeşitli âyetlerin tefsiri vesilesiyle Allah'ı zikir, tesbih ve kullukta ihlas gibi konular üzerinde sık sık durulmuş, gaflet ve dalâletten uzak durulması öğütlenmiştir. Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/687-88), İbn Ömer (ö. 73/692) Ebû Seleme (ö. 94/712-13), Hasan Basri (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi zâtların sözleri ve hayatlarından sunulan kesitlerle insanların irşâdı hedeflenmiştir. Kelâmî ve fikhî tartışmalara, belâğî ve dilsel tahlillere, kıraat vecihlerine fazlaca yer verilmemiş, meseleler halkın anlayabileceği bir tarzda ve

üslûpta izah edilmiştir. Bütün bunlar hedef kitlenin ilim ehlinde ziyade halk olduğuna delâlet etmektedir.

8. Muhammed b. Kadreşî el-Kırmî (XVII. Yüzyıl)

Kadreşî ile ilgili Ömer Nasuhi Bilmen şu bilgileri vermektedir. “Kırmî Muhammed b. Kadreşî'nin *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* adlı bir eseri vardır. Kendi el yazısı ile muharrer bir nüshası Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'ndedir. 1079/1669 yılında vefat etmiştir.”⁶⁵ Kaynaklarda müellifle ilgili bunun dışında bir bilgiye ulaşamamıştır. Bilmen, muhtemelen eserin hâtimesindeki telif tarihine itibarla vefat tarihini 1079/1669 olarak vermiştir. Kanaatimize göre ilgili kayıttan müellifin bu tarihlerde yaşamış olduğu anlaşılrsa da sadece bu veri müfessirin bu tarihte vefat ettiğini söylemek konusunda yeterli değildir. Kadreşî'nin tespit edilebilen tek eseri Beydâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirine yazdığı hâşiyedir.

Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl

Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Bölümü, nr. 148'de yer alan eser müstakil bir halde olup 382 varaktır. Herhangi bir yerinde aşınma ya da yıpranma yoktur. Zahriyede farklı hatlarla yazılan değişik kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlar önemlidir. Zira zahriyede geçen “Kadreşîzâde Hâşiye-i Kâzî Beyzâvî” ibaresi eser ismi ve müellifi hakkında bilgi vermekte olup müellif adına eserin başka bir yerinde tesadüf edilememiştir. Yine zahriyeye “el-Vânî” diye anılan Muhammed adlı bir zatın düştüğü “Bu hâşiyeler inci ve gerdanlıklar gibidirler. Allah'ın izniyle günler ve zamanlar geçse de bazı talebeler onlardan istifade edeceklerdir” şeklindeki kayıt da hâşiyenin kıymetini göstermesi bakımından önemlidir. Zahriyede sonradan oluşturulan basit bir fihrist de yer almaktadır. Bu fihristte Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve En'âm sûrelerine yer verilmektedir. Fihristteki liste içerik ile de uyuşmakta olup eser *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*'i merkeze alarak sadece bu sûrelerin tefsirine yazılmış bir hâşiyedir. Sayfa kenarlarına farklı hatlarla düşülen açıklama notları, eserin fazlaca mütalaa edildiğini ve el değiştirdiğini göstermekte, ayrıca esere yazılan müstakil birer hâşiye gibi değer taşımaktadırlar.

Eserin Kılıç Ali Paşa nüshası dışında başka bir nüshasına da ulaşamamıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) “Kırmî Muhammed b. Kadreşî'nin *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* adlı bir eseri vardır. Kendi el

⁶⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 532.

yazısı ile muharrer bir nüshası Kılıç Ali-Paşa Kütüphanesindedir”⁶⁶ ifadeleri bu nüshanın müellif nüshası olduğuna işaret etmekte olup müellifin tam künyesini vermesi bakımından da önemlidir. Zira zahriyede geçen “Kadreşîzâde” ifadesi hariç eserin herhangi bir yerinde müellife ait tanıtıcı bir bilgi bulunamamıştır. Bu durumda eserin Kadreşî’ye aidiyeti konusunda bu kayıtla yetinmek durumundayız.

Müellif esere “Bismillâhirrahmânirrahîm ve bihi neste’în rabbi temmim bi’l-hayr” ibaresi ile başlamış, mukaddimeye yer vermemiştir. Bu yüzden onun eseri yazmadaki gayesini kendi ifadelerinden öğrenme imkânı yoktur. Ancak eserin metot ve muhtevasına bakınca, onu, ilim ehline kolaylık olsun diye yazmış olabileceği akla gelmektedir.

Kadreşî’nin bu hâşiyesi Beydâvî tefsirinin mukaddimesi ile Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve En’âm sûrelerinin tefsirini kapsamaktadır. Yazar, eserin 1a- 17a varakları arasını Beydâvî’nin mukaddimesine ve Fâtiha tefsirine, 18a- 167b varakları arasını Bakara sûresine, 168b-235a varakları arasını Âl-i İmrân sûresine, 235a-297b varakları arasını Nisâ sûresine, 297b-335b varakları arasını Mâide sûresine, 335b-382b varakları arasını En’âm sûresine tahsis etmiştir. Her sûrenin sonunda o sûreyi tamamlamayı kendisine nasip ettiği için Allah’a hamd, Rasûlullah’a salat ve müminlere dua ile temme kaydını düşmüş, ancak sadece iki yerde tarih vermiştir. Bu tarihlerden anlaşıldığına göre Bakara sûresinin hâşiyesini 1074 yılında (vr. 167b), En’âm sûresinin hâşiyesini 1079 yılında (vr. 382b) tamamlamıştır. Müellif, eseri yazmaya başladığı tarihle ilgili ise herhangi bir kayıt düşmemiştir.

Müellif yorumlarına “kavluhû” lafzı ile başlayarak önce Beydâvî’nin ibarelerine yer vermiş, ardından bu ibareleri çeşitli yönlerden ele alarak tavzih etmiştir. Genellikle lügavî, nahvî ve belâğî tahlillerde bulunmuş, yeri geldikçe kıraat vecihlerine, kelâmî tartışmalara ve fikhî konulara da temas etmiştir. Dilsel açıklamalarda Sîbeveyh, Müberred ve Cevherî’den çokça istifade etmiş ve tefsirdeki kapalı gördüğü noktaları anlaşılır hale getirebilmek için Şeyhzâde, İsmâüddîn gibi muhaşşiler ile Zemahşerî, İbn Atıyye gibi meşhur müfessirlerden de yararlanmış. Kaynaklara bazen müellif/eser ismi zikrederek atıfta bulunmuş, bazen de “kâle ba’zuhum”, “kâle ba’zul muhakkikîn” gibi lafızlarla nakillerde bulunmuştur. Kelime ve

⁶⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 532.

cümlelerin tefsiri konusunda zengin malumat verilen eserde âyetleri izah ederken başka âyet ve hadislerle delil getirilmeye ayrı bir önem vermiştir. Yer yer *Envâru't-tenzîl*'in nüsha farklarına da temas edilmiştir.

Kadreşî, Beydâvî'nin tefsirinin mukaddimesinde kendisinden istifade ettiğini söylediği sahabe, tabiîn, selef ve müteahhirîn alimlerinin kimler olabileceği konusunda fikir yürütmüş ve çok sayıda ismi zikretmiştir. Fâtiha sûresi hâşiyesinin sonunda, sûrelerin faziletine dair rivâyetlerin sıhhati ile ilgili alimlerin görüşlerini aktarmış ve bazı genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca incelediği sûrelerle ilgili fazilet rivâyetlerini de ele almıştır. Müfessirlerin teşvik amacıyla genellikle fazilet hadislerini sûreye başlarken zikrettiğini, ancak Zemahşerî'nin onlardan farklı olarak bu rivâyetlere sûre sonlarında yer verdiğini, Beydâvî'nin de onun metodunu izlediğini beyan etmiştir. Devamında, “Fâide” adı altında bir başlık açarak Beydâvî'ye gelinceye kadar tefsir ilminin ve yazımının tarihi süreci hakkında malumat vermiştir (vr. 17a-18a).

9. Muhammed Fakri Efendi (XVIII. Yüzyıl)

Bursalı Mehmed Tahir'in kaydettiğine göre Şeyh Muhammed Fakri Efendi, Kırım'da yetişen tanınmış şeyhlerden olup Halvetiyye tarikatının Gülşen'i şubesinin büyüklerinden olan Edirne'de medfun Sezâyi hazretlerinin halifesidir. Fakri Efendi, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 481/1089), sâlikin seyr ü sülûk sırasında kat etmesi gereken makamları anlattığı sûfîlerin ana kaynaklarından olan *Menâzilü's-sâirin* adlı eserini başarılı bir şekilde tercüme etmiştir.⁶⁷

Müellifin bu tercümesinin 131 varaklık bir nüshası İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, OE_Yz_0511 numarada mevcuttur. Bu nüshanın zahriyesinde yer alan, “Üçüncü batın şeyhimiz Kırımî Karasu Şeyhi Mehmed Fakri Efendi'nin –Hazreti Sezai Efendi'nin hulefasındandır- tasnifatları içinden *Menâzilü's-Sâirin'in Türkçe Tercümesi*'dir ve *Âb-ı Hayat* diye isimlendirilmiştir” şeklindeki kayıt, müellif ve eser hakkında tanıtıcı bilgi vermekte ve birden fazla eserinin bulunduğuna işaret etmektedir. Müellif, hâtimede künyesini “Fakri es-Seyyid Muhammed ibn es-Seyyid eş-Şeyh Hamid ibn es-Seyyid Ahmed ibn es-Seyyid Yahya” şeklinde vermektedir. Bu ifadeden onun 1185/1771

⁶⁷ Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 4; Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 3: 227.

yılında vefat eden Hamid Bî-Nevâ diye maruf Kırımlı Şeyh Hamid'in oğlu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Said Giray, XVIII. yüzyılda yaşayan Kırımlı Şeyh Muhammed Efendi adlı bir zât hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu bilgiler incelenince söz konusu zâtın Muhammed Fakri olduğu anlaşılmaktadır. Said Giray'ın verdiği bilgiler özetle şöyledir: Muhammed Efendi, Halvetiye tarikatı mürşitlerinden Karasu şeyhi Hamid Efendi'nin oğlu olup ilk tahsilini Kırım ulemasından yaptıktan sonra Halvetiye tarikatında sülûkunu tamamlamıştır. O sıralar kafasına bir soru takılmış ancak bu soruya cevap bulamamıştır. Bunun üzerine İstanbul'a giderek, zamanın önde gelen şeyhlerinden Koca Mustafa Paşa ve Eyüb şeyhlerine her gece müracaat etmiş fakat müşkilini halledememiştir. Son olarak şanını işittiği Gülşenî Şeyh Sezâyi Efendi'ye giderek sorununu çözmüştür. Bunun üzerine Sezâyi Efendi'ye intisap etmiştir. 1170/1756 yılında bir miktar zahire almak için Bucak'a geldiğinde Bucak seraskeri olan Said Giray'a uğramış ve evinde beş gün kalmıştır. Oldukça verimli sohbetler ve feyizli ilim meclisleri kurmuşlardır. Tefsirlerden, keşif ehlerinden ve eserlerden konuşmuşlardır. Said Giray, Muhammed Efendi'nin dinî ilimlerin yanında astronomi, edebiyat ve matematikle de meşgul olduğunu ifade ederek tefsirle ilgili *Mecmu'âtü't-tahrîrât* adlı bir eserinden bahsetmiştir.⁶⁸

Mecmu'âtü't-tahrîrât

Muhammed Efendi, Beydâvî'nin *Envârüt-tenzîl*'ine hâşiye yazan Mevlâna Şihâbüddîn Mısırî'nin (ö. 1069/1659) hâşiyesine bazı sorular ilave ederek cevaplarıyla birlikte *Mecmu'âtü't-tahrîrât* adında yeni bir hâşiye yazmıştır. Daha çok kadılar tarafından Şihâb'a sorulan soruların cevaplarına önem vermiştir. Hatta Muhammed Efendi, Said Giray'a, Şihâb'a ait şerhdeki sorulara yazdığı cevaplardan bir bölümünü yerinde izah etmiştir.⁶⁹ *عَلَّ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمَلِكِ نُؤُوقِ الْمَلِكِ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعِ الْمَلِكِ مَنْ تَشَاءُ* (Âl-i İmrân, 3/26) âyetinin tefsirini Beydâvî'den aktarmış, Şihâb'ın izahlarını verdikten sonra kendi açıklamalarını zikretmiştir. Said Giray, yarım sayfayı onun izahlarına ayırdıktan sonra "yazan Muhammed el-Fakri el-Kırımlı"

⁶⁸ Said Giray, *Tarih-i Said Giray*, Staatbibliothec zu Berlin, Hs.or. 923, 87r-135r, 100b-101b; Derya Derin Paşaoğlu, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 20 (2016): 103.

⁶⁹ Giray, *Tarih-i Said Giray*, 100b-101a; Paşaoğlu, "Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", 103.

diyerek ondan alıntıladığını belirtmiştir.⁷⁰ Söz konusu tefsirin varlığından bu kaynak sayesinde haberdar olunmuş olup şu ana kadar herhangi bir nüshasına ulaşılamamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde, hayatlarının önemli bir bölümünü ilim, irşad ve değişik devlet hizmetlerinde geçiren Kırımî 9 müfessirin biyografisi ve eserleri kısaca ele alınmıştır. Hayatları ve eserleri hakkında önemli ve yeni bilgilere ulaşılmıştır. Ancak konumuz gereği daha ziyade tefsirle ilgili çalışmalarını üzerinde durulmuştur. Yapılan araştırmada söz konusu müfessirlerin tefsirle ilgili toplam on yedi eseri olduğu tespit edilmiş olup bu eserlerin on iki tanesine ulaşılmıştır. Beş tanesinin ise sadece adına rastlanmıştır. Bunların üçü âyet tefsiri, biri sûre tefsiri, diğeri de Hafâcî'nin Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiye'ye yazılmış bir ta'likadır. Ulaşılabilen on iki eser incelenmiştir. Bu eserlerin dört tanesi âyet tefsiridir. Dört tanesi ise hâşiye niteliğinde çalışmalar olup bunların üç tanesi Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*'indeki çeşitli sûreler üzerine yazılmışlardır. Bir tanesi ise Cürcânî'nin *Keşşâf* hâşiyesinin baş tarafına yapılmış bir hâşiyedir. Bu hâşiyelerin tamamı hacimli sayılabilecek eserlerdir. Ancak hiçbirisi tam hâşiye niteliğine sahip değildir. Geri kalan eserlerden üçü sûre tefsiri mahiyetindedir. Son eser Kemâleddîn Hüseyin b. Ali el-Vâiz el-Herevî el-Kâşîfî'nin Farsça yazdığı *el-Mevâhibü'l-Âliyye fi Tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbâniyye* adlı tefsirinin İsmail Ferruh Efendi tarafından Osmanlıca'ya çevirdiği *Mevâkıb* adlı tefsirdir. Ancak bu eser sadece bir çeviri olmayıp müfessirin gerekli gördüğü yerlerde yaptığı izahlarla genişletilmiştir. Ayrıca bu çalışmada tespit edilen tek tam tefsir ve tek matbu eserdir. Bunun dışındaki eserlerin tamamı yazma halinde olup başka tam bir tefsire de rastlanmamıştır. *Mevâkıb* tefsiri toplumun farklı kesimleri tarafından kısa sürede kabul görmüş ve art arda birkaç baskı yaparak Osmanlı'nın son dönemine damga vurmuştur. Kırım ulemasının tefsire dair yazdıkları diğer eserler ise benzer etkiyi gösterememiştir.

Makalede tanıtılan tefsirle ilgili eserlerin sadece beşinin dili Türkçe olup geri kalanların tamamı Arapça'dır. Bunda şüphesiz Osmanlı'da ilim dilinin Arapça olmasının etkisi büyüktür. Bir diğer neden ise muhatap kitledir. Dili Türkçe olanlarda muhatap kitle halk iken Arapça olanlar

⁷⁰ Giray, *Tarih-i Said Giray*, 101a.

daha ziyade ilim ehli için yazılmışlardır. Bu yüzden Türkçe eserler daha sade bir anlatıma sahip iken Arapça eserlerde kullanılan dil ve üslup daha ağırdır.

Ele alınan eserlerde ağırlıklı olarak dirâyet metodu benimsenmiş olmakla birlikte hemen her eserde aynı zamanda rivâyet metoduna da başvurulmuştur. Dilsel tahlillere, belâğî izahlara genişçe yer verilmiş, zaman zaman işârî yorumlar da yapılmıştır. İlgili eserlerin temel kaynaklarını Beydâvî ve Zemahşerî'nin tefsirleri ile bunların hâşiyeleri oluşturmaktadır. Öte yandan Basra ve Kûfe dil ekolleri ile Sîbeveyh, Ferrâ, Fîrûzâbâdî gibi dil üstatlarına çokça atıfta bulunulmuştur. Ayrıca farklı ilim dallarındaki çok sayıda kaynak esere de yer yer müracaat edilmiştir.

Son olarak şunu da belirtmek isteriz ki, Kıımlı müelliflerin telif ettikleri eserlerin tamamı henüz gün yüzüne çıkartılmış değildir. Dolayısıyla araştırmalar devam ettikçe yeni eserlere ulaşma olasılığı bulunmaktadır. Bu yüzden Osmanlı dönemi Kııım ulemasının tefsirle ilgili eserlerini sadece burada zikredilenlerden ibaret saymamak gerekir.

Kaynakça

- Abay, Muhammed. *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Hâşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümeleler*. Dîvân: İlmî Araştırmalar 4/6 (1999): 249-303.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016/2): 131-140.
- Avcı, İsmail. "Fatih'in Musahiplerinden Âlim ve Şair Molla Kııımî ve Bir Şiiri". *OTAM* 40 (Güz 2016): 111-127.
- Bâdî Efendi, Ahmed. *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Haz. Niyazi Adıgüzel - Raşit Gündoğdu. 5 Cilt. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmaü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. Tsh. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik Abdülhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler". *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri İlmî Toplantısı*

- Bildirileri* (İstanbul, 21-22 Ekim 2011). Haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 199-240. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Birişik, Abdülhamit - Arpa, Recep. “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD* 9/18 (2011): 191-232.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *İdâre-i Osmâniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335.
- Çelik, İsa. *Kırmımlı Selim Baba ve Burhânu'l-Ârifin'i*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, 1997.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Emîrî, Ali. “Kırım”. *Osmanlı Tarih ve Edebîyat Mecmuası* 1/3 (31 Mayıs 1334): 43-44.
- Giray, Said. *Tarih-i Said Giray*. Staatbibliothec zu Berlin. Hs.or. 923. 87r-135r.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Denemesi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2018): 155-239.
- İnalçık, Halil. “Kırım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 450-458. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İpşirli, Mehmet. “Abdullah Efendi, Tatarcık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 99-100. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Kâşifî, Hüseyin b. Ali el-Vaiz. *Tefsir-i Mevâkıb*. Trc. İsmail Ferruh Efendi. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282/1865.
- Kaya, Murat. *Tanzimât'tan II. Meşrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Kazânî, Muhammed Murad Remzî. *Telfiku'l-ahbâr ve telkîhu'l-âsâr fî vekâi 'i Kazân ve Bulgar ve mülûki't-Tatâr*. Thk. İbrahim Şemsüddin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.
- Kılıç, Hulusi. “Ebü'l-Beka el-Kefevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 298. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kırımî, Hamid b. Ahmed. *Mirkâtü'l-marife*. Osman Ergin Yazmaları, 296/2: 19b-101b. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.

- Komision. *El-fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahdûd mahdûdâtü't-tefsîr ve 'ulûmuhu*. 9 Cilt. Ammân: Müessesetü âli'l-beyt, 1987.
- Kurnaz, Cemal - Çeltik, Halil. *Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı*. Ankara: Kurgan Yayınevi, 2012.
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Öz, Mustafa. "Kazâbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 120-121. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özkan, Ömer. "Osmanlı Döneminde Bir Edebî Muhît Olarak Kefe (Feodosia)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (2015): 295-301.
- Paşaoğlu, Derya Derin. "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 20 (2016): 89-116.
- Sarıtepe, Erdoğan. "Kırımlı Abdüssettar Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risâlesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011): 113-131.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*. Haz. Ali Aktan - Abdülkadir Yuvalı - Mustafa Keskin. 5 Cilt (I-IV/II). İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- Şeyhi, Mehmed Efendi. *Vekâyiü'l-fudalâ (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*. Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Tanman, M. Baha. "Mehmed I Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 394-395. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Taşköprülüzâde, İsmâmeddîn Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Bilginleri)*. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Vassaf, Osmanzâde Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ*. 5 Cilt. Haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi, 2015.
- Yüksel, Ahmet - Karademir, Zafer. "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012): 169-190.